

POWIAT PUŁTUSKI

Powiatowy program
opieki nad zabytkami
na lata 2027-2030

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP.....	2
2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	4
2.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami ...	7
2.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa.....	10
2.3. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami powiatowymi i gminnymi	14
3. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU PUŁTUSKIEGO	19
3.1. Zarys historii powiatu pułtuskiego.....	19
3.2. Krajobraz kulturowy	24
3.3. Zabytki archeologiczne.....	28
3.4. Zabytki nieruchome	33
3.5. Zabytki ruchome	42
3.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych	45
3.7. Dziedzictwo niematerialne.....	48
4. ZABYTKI OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY	51
4.1. Pomnik historii.....	51
4.2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków	51
4.3. Zabytki archeologiczne objęte wpisami do rejestru zabytków	57
4.4. Zabytki ruchome objęte ochroną rejestrową.....	58
4.5. Ochrona w planowaniu przestrzennym.....	58
5. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU – ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ.....	59
6. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE, PRIORYTETY I KIERUNKI DZIAŁAŃ POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	64
7. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	71
8. ZASADY OCENY REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	75
9. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	77
10. PODSUMOWANIE.....	82
11. ZAŁĄCZNIK NR 1 – DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA	84

1. WSTĘP

Dziedzictwo powiatu pułtuskiego jest zapisem wielowiekowych związków miasta, rzeki i obszarów wiejskich. Historyczna rola Pułtusza jako ośrodka władzy biskupiej, kultury i szkolnictwa, znaczenie Narwi dla rozwoju osadnictwa oraz tradycje Puszczy Białej nadają mu wyraźną odrębność. Rangę najcenniejszych zabytków potwierdza uznanie pułtuskiej kolegiaty za pomnik historii. Wartość dziedzictwa tego obszaru wynika również z zachowanych powiązań przestrzennych, ciągłości użytkowania historycznych budynków oraz świadectw życia społeczności o różnych tradycjach i wyznaniach. Wspólnie tworzą one podstawę rozpoznawalności powiatu i poczucia przynależności jego mieszkańców.

Znaczna część tego dziedzictwa pozostaje związana z codziennym życiem. Zabytkowe budynki służą edukacji, praktykom religijnym, zamieszkiwaniu i działalności kulturalnej, a historyczne układy osadnicze nadal organizują przestrzeń miasta i wsi. Współczesne użytkowanie sprzyja utrzymaniu obiektów, jednocześnie stawiając przed ich właścicielami zadania związane z remontami i dostosowaniem do nowych potrzeb. Sposób prowadzenia tych zmian ma zasadnicze znaczenie dla zachowania autentycznych materiałów, form architektonicznych i relacji z otoczeniem. Podobnej ciągłości wymagają lokalne tradycje, których trwanie zależy od aktywności osób posiadających określone umiejętności i możliwości przekazywania ich kolejnym pokoleniom.

Powiatowy program opieki nad zabytkami Powiatu Pułtuskiego na lata 2027–2030 określa sposób uwzględniania tych wartości w działalności samorządu powiatowego. Jego celem jest powiązanie rozpoznanych potrzeb dziedzictwa z zadaniami możliwymi do realizacji w czteroletniej perspektywie, przy uwzględnieniu kompetencji, możliwości organizacyjnych i środków finansowych Powiatu. Dokument stanowi podstawę planowania opieki nad zabytkami związanymi z działalnością Powiatu, uwzględniania ochrony dziedzictwa przy przygotowywaniu inwestycji oraz rozwijania współpracy z gminami, właścicielami zabytków, instytucjami i środowiskami społecznymi.

Podstawę opracowania stanowią materiały służb konserwatorskich i Narodowego Instytutu Dziedzictwa, dokumentacja ewidencyjna i programowa gmin oraz literatura historyczna i konserwatorska. Analizę źródeł uzupełniono obserwacjami terenowymi. Rozpoznanie historii i wartości zabytków połączono z oceną ich stanu zachowania, sposobu użytkowania i współczesnych zagrożeń. Uwzględniono zabytki nieruchome, ruchome i archeologiczne, krajobraz kulturowy, zbiory muzealne i inne zasoby dokumentujące

przeszłość, a także dziedzictwo niematerialne. Wnioski z tej diagnozy stanowią podstawę analizy szans i zagrożeń oraz wyboru kierunków działań.

Zasadą przyjętą w Programie jest powiązanie proponowanych działań z rzeczywistym zakresem odpowiedzialności ich wykonawców. Rozróżniono zadania Powiatu wobec jego mienia i jednostek organizacyjnych, zadania Starosty związane z gospodarowaniem nieruchomościami Skarbu Państwa oraz przedsięwzięcia podejmowane we współpracy z innymi właścicielami i partnerami. Działania ponadgminne oparto na wymianie informacji i współpracy, z zachowaniem odrębnych kompetencji gmin oraz służb konserwatorskich. Realizację zadań przewidziano z wykorzystaniem istniejących struktur i możliwości stopniowego przygotowywania przedsięwzięć.

Program wyznacza dwa uzupełniające się priorytety: opiekę nad zabytkami oraz uwzględnianie ich ochrony w zadaniach powiatu, a także współpracę, edukację i promocję dziedzictwa kulturowego. Łączą one odpowiedzialność za materialne świadectwa przeszłości z troską o wiedzę, pamięć i umiejętności mieszkańców. Tak określony zakres działań ma służyć ciągłości opieki nad dziedzictwem oraz podejmowaniu decyzji, które pozwolą zachować historyczną odrębność powiatu pułtuskiego w warunkach jego współczesnego rozwoju.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Podstawę prawną opracowania „Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Pułtuskiego na lata 2027–2030”, zwanego dalej „Programem”, stanowi art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 z późn. zm.). Zgodnie z ust. 1 tego artykułu sporządzenie programu na okres czterech lat należy do Zarządu Powiatu.

Stosownie do art. 87 ust. 2 ustawy programy opieki nad zabytkami mają na celu w szczególności:

- uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Program przyjmuje Rada Powiatu w Pułtusk po uzyskaniu opinii Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, zgodnie z art. 87 ust. 3 ustawy. Na podstawie ust. 4 podlega on ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego. Z realizacji Programu Zarząd Powiatu sporządza co dwa lata sprawozdanie, które przedstawia Radzie Powiatu, stosownie do art. 87 ust. 5.

Podstawę ustrojową realizacji zadań Powiatu w tym zakresie stanowi ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym (Dz. U. z 2025 r. poz. 1684 z późn. zm.). Zgodnie z art. 4 ust. 1 pkt 7 Powiat wykonuje określone ustawami zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Realizacja

Programu wiąże się również z zadaniami dotyczącymi edukacji publicznej, turystyki, gospodarki nieruchomościami, dróg publicznych i promocji powiatu – w zakresie, w jakim dotyczą one dziedzictwa kulturowego.

Zadania Programu należy określać z uwzględnieniem art. 4 ust. 6 tej ustawy, zgodnie z którym zadania powiatu nie mogą naruszać zakresu działania gmin. Współpraca z gminami obejmuje zatem działania podejmowane z poszanowaniem ich odrębnych kompetencji i odpowiedzialności.

Zgodnie z art. 21 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami podstawą sporządzania programów opieki nad zabytkami jest ewidencja zabytków. Rozpoznanie zasobu na potrzeby Programu opiera się na danych ewidencyjnych dotyczących obszaru Powiatu Pułtuskiego, uzupełnianych informacjami z rejestru zabytków, dokumentacji konserwatorskiej i innych zweryfikowanych źródeł.

W programie uwzględniono również przepisy innych aktów prawnych, które mają zastosowanie w zakresie ochrony i opieki nad dziedzictwem kulturowym, w tym:

1. Konstytucję RP, w szczególności art. 5, art. 6 i art. 86, odnoszące się do ochrony dziedzictwa narodowego, dostępu do dóbr kultury oraz obowiązku dbałości o stan środowiska.
2. Ustawę z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. z 2026 r. poz. 662), która w art. 7 ust. 1 pkt 9 określa zadania własne gmin w zakresie kultury, ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, istotne z punktu widzenia współpracy powiatu z gminami położonymi na jego obszarze.
3. Ustawę z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz.U. z 2026 r. poz. 538), która reguluje kwestie ochrony dziedzictwa kulturowego w procesie kształtowania przestrzeni.
4. Ustawę z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. z 2026 r. poz. 13 z późn. zm.), w zakresie ochrony krajobrazu kulturowego jako elementu środowiska naturalnego.
5. Ustawę z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. z 2025 r. poz. 647 z późn. zm.), która wspiera działania zintegrowane w zakresie ochrony środowiska i dziedzictwa.
6. Ustawę z dnia 5 grudnia 2024 r. o ochronie ludności i obronie cywilnej (Dz. U. z 2024 r. poz. 1907 z późn. zm.), istotną dla przygotowania ochrony dóbr kultury przed zagrożeniami oraz określenia zadań organów ochrony ludności;

7. Ustawę z dnia 26 kwietnia 2007 r. o zarządzaniu kryzysowym (Dz.U. z 2026r. poz. 574 z późn. zm.), określającą zasady przygotowania i współdziałania administracji publicznej w sytuacjach kryzysowych.

W zależności od charakteru planowanych działań zastosowanie mogą mieć również inne akty prawne regulujące zagadnienia związane z ochroną, użytkowaniem, finansowaniem i udostępnianiem dziedzictwa kulturowego. Należą do nich w szczególności:

- ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz.U. z 2026 r. poz. 524), istotna przy prowadzeniu robót budowlanych, remontowych i zabezpieczających przy obiektach zabytkowych;
- ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz.U. z 2026 r. poz. 399), mająca znaczenie przy gospodarowaniu nieruchomościami, w tym nieruchomościami zabytkowymi stanowiącymi własność jednostek samorządu terytorialnego;
- ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz.U. z 2026 r. poz. 457), odnosząca się do funkcjonowania instytucji kultury oraz realizacji zadań z zakresu edukacji i upowszechniania dziedzictwa;
- ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz.U. z 2025 r. poz. 1338 z późn. zm.), istotna dla współpracy powiatu z organizacjami społecznymi;
- ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz.U. z 2022 r. poz. 385) oraz ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz.U. z 2022 r. poz. 2393), mające znaczenie dla ochrony, opracowywania i udostępniania zbiorów oraz prowadzenia działalności edukacyjnej i dokumentacyjnej;
- ustawa z dnia 27 sierpnia 2009 r. o finansach publicznych (Dz.U. z 2025r. poz. 1483 z późn. zm.), określająca zasady gospodarowania środkami publicznymi, w tym finansowania zadań własnych powiatu, udzielania dotacji i realizacji projektów z udziałem środków zewnętrznych.

Program po przyjęciu uchwałą Rady Powiatu Pułtuskiego stanowi element polityki samorządu powiatowego w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, integrując zagadnienia opieki nad zabytkami z planowaniem przestrzennym, ochroną środowiska, zarządzaniem mieniem powiatu, edukacją, promocją oraz rozwojem społeczno-gospodarczym powiatu.

2.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

I. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023–2026

Podstawowym krajowym dokumentem sektorowym uwzględnianym przy opracowaniu Programu jest „Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026”, ustanowiony uchwałą nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r. (M.P. z 2023 r. poz. 1470), zmienioną uchwałą nr 63 Rady Ministrów z dnia 29 stycznia 2026 r. (M.P. z 2026 r. poz. 214). Dokument określa cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w dziedzinie ochrony zabytków.

Celem głównym jest zwiększenie odporności zasobu zabytkowego w Polsce. Cele szczegółowe dotyczą:

1. Weryfikacji wybranego zasobu zabytków i wzmocnienia narzędzi ochrony dziedzictwa o wyjątkowej wartości.
2. Wzmocnienia potencjału organizacyjnego systemu ochrony zabytków.
3. Roli zabytków w zrównoważonym rozwoju, ze szczególnym uwzględnieniem edukacji i partycypacji.

Program krajowy wskazuje potrzebę przeciwdziałania degradacji dziedzictwa oraz poprawy bezpieczeństwa zabytków, w tym zapewnienia odpowiedniej jakości prac i oceny wpływu nowych technologii na substancję zabytkową.

Na potrzeby Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Pułtuskiego wskazane cele stanowią punkt odniesienia do określenia działań odpowiadających kompetencjom i możliwościom Powiatu. Ich proponowane przełożenie na poziom powiatowy przedstawia poniższa tabela.

Obszar odniesienia	Znaczenie dla opracowania i realizacji Programu Powiatu Pułtuskiego
Rozpoznanie zasobu i jego wartości	Oparcie diagnozy na zweryfikowanych danych WKZ, ewidencjach zabytków i dokumentacji źródłowej; wyjaśnianie rozbieżności dotyczących statusu i zakresu ochrony.
Organizacja opieki nad zabytkami	Określenie odpowiedzialności jednostek powiatowych, zasad współpracy z gminami i właścicielami oraz sposobu gromadzenia danych do monitoringu.

Obszar odniesienia	Znaczenie dla opracowania i realizacji Programu Powiatu Pułtuskiego
Ograniczanie zagrożeń	Rozpoznanie potrzeb obiektów związanych z Powiatem oraz uwzględnianie wartości zabytkowych przy przygotowaniu remontów i inwestycji.
Edukacja i udział społeczny	Wykorzystanie zadań Powiatu w zakresie edukacji, kultury i promocji do upowszechniania wiedzy o dziedzictwie oraz wspierania współpracy z instytucjami i organizacjami społecznymi.

Powyższe powiązania uwzględniono przy określaniu priorytetów i zadań Programu. Zadania oraz podmioty odpowiedzialne za ich realizację przedstawiono w rozdziale 6, natomiast zasady oceny wykonania i zakres informacji wykorzystywanych w sprawozdawczości określono w rozdziale 8.

Krajowy program na lata 2023–2026 stanowi odniesienie do polityki państwa rozpoznanej podczas przygotowania niniejszego dokumentu w 2026 r. Przyjęcie kolejnej edycji programu krajowego będzie wymagało oceny jej powiązań z Programem Powiatu Pułtuskiego i ustalenia potrzeby odpowiednich zmian. Wnioski z tej oceny powinny zostać uwzględnione w monitorowaniu i sprawozdawczości z realizacji Programu.

II. Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2030

Uzupełniającym dokumentem krajowym jest „Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030”, przyjęta uchwałą nr 155 Rady Ministrów z dnia 27 października 2020 r. (M.P. z 2020 r. poz. 1060). Jej perspektywa czasowa obejmuje okres realizacji Programu Powiatu Pułtuskiego.

Bezpośrednie znaczenie dla opieki nad zabytkami mają ustalenia celu szczegółowego 2, dotyczącego wzmocnienia roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich. Obejmują one ochronę i zachowanie dziedzictwa, rozwijanie uczestnictwa w kulturze oraz digitalizację i udostępnianie dóbr kultury. Strategia wiąże zachowanie dziedzictwa z budowaniem wspólnoty i tożsamości, a także z rozwojem turystyki kulturowej.

W odniesieniu do Powiatu Pułtuskiego zasadne jest uwzględnienie tych kierunków przy planowaniu edukacji regionalnej, współpracy szkół i instytucji kultury, dokumentowania lokalnego dziedzictwa oraz udostępniania rzetelnych informacji o zabytkach. Wybór przedsięwzięć powinien odpowiadać rozpoznanyim potrzebom mieszkańców i służyć zachowaniu wartości dziedzictwa.

Powiązania z innymi dokumentami strategicznymi

Polityka państwa w zakresie ochrony zabytków jest ściśle powiązana z kluczowymi dokumentami strategicznymi:

- Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do 2020 r. (z perspektywą do 2030 r.), która podkreśla rolę kultury i dziedzictwa w rozwoju kraju,
- Polityka Ekologiczna Państwa 2030 (PEP 2030), przewidująca działania na rzecz adaptacji zabytków do zmian klimatycznych.

Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków koncentrują się na poprawie stanu ich zachowania, udoskonaleniu dokumentacji oraz wdrażaniu nowoczesnych narzędzi zarządzania dziedzictwem kulturowym. Kluczowym aspektem jest wzmacnianie roli społeczności lokalnych i samorządów, które są odpowiedzialne za wdrażanie działań na poziomie lokalnym.

2.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa

Powiatowy program opieki nad zabytkami Powiatu Pułtuskiego na lata 2027–2030 uwzględnia kierunki polityki województwa mazowieckiego dotyczące zachowania dziedzictwa kulturowego, kształtowania krajobrazu, edukacji i turystyki. Powiązania z dokumentami regionalnymi służą określeniu możliwości współpracy i wsparcia przedsięwzięć odpowiadających miejscowym potrzebom. Zadania Programu wynikają z rozpoznania dziedzictwa powiatu oraz ustawowego zakresu działania samorządu powiatowego.

I. Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2026–2029

Najważniejszym dokumentem wojewódzkim odnoszącym się bezpośrednio do opieki nad zabytkami jest „Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2026–2029”, przyjęty uchwałą nr 211/25 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 16 grudnia 2025 r. (Dz. Urz. Woj. Maz. z 2025 r. poz. 11642). Dokument określa kierunki regionalnej polityki zachowania i odpowiedzialnego wykorzystania dziedzictwa kulturowego.

Program wyznacza trzy obszary strategiczne: „Świadomość”, „Pomoc i wsparcie” oraz „Działanie”, łączące edukację i promocję dziedzictwa ze wspieraniem opieki nad zabytkami oraz realizacją przedsięwzięć ochronnych. Uwzględnia zarówno odpowiedzialność samorządu województwa za własne obiekty zabytkowe, jak i jego rolę we wspieraniu ochrony dziedzictwa całego regionu.

Relacja programu powiatowego do dokumentu wojewódzkiego ma charakter komplementarny. Dla Powiatu Pułtuskiego oznacza przede wszystkim:

- planowanie opieki nad zabytkami pozostającymi w zakresie odpowiedzialności Powiatu, w tym przygotowywanie dokumentacji i pozyskiwanie środków na prace;
- rozwijanie edukacji regionalnej oraz upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie wszystkich siedmiu gmin;
- wspieranie współpracy gmin, właścicieli zabytków, instytucji kultury i organizacji społecznych;
- uwzględnianie wartości zabytkowych i krajobrazowych przy przygotowywaniu inwestycji powiatowych.

Kierunki wojewódzkie powinny zostać przełożone na zadania odpowiadające rozpoznanym potrzebom, kompetencjom i możliwościom finansowym Powiatu. Ze względu na okres realizacji programu powiatowego 2027–2030 należy również monitorować przyjęcie kolejnego programu wojewódzkiego i uwzględnić jego ustalenia dotyczące 2030 r.

II. Strategia rozwoju województwa mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze

Strategia rozwoju województwa mazowieckiego 2030+. Innowacyjne Mazowsze, przyjęta uchwałą nr 72/22 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 24 maja 2022 r., określa kierunki rozwoju regionu, w tym wykorzystania jego zasobów kulturowych i turystycznych. Dla Programu Powiatu Pułtuskiego szczególne znaczenie mają ustalenia dotyczące zachowania zabytków, dokumentowania dziedzictwa, edukacji oraz współpracy przy jego udostępnianiu i promocji.

Bezpośrednie znaczenie dla opieki nad zabytkami ma obszar „Kultura i dziedzictwo”, którego cel określono jako „Mazowsze bogate kulturowo”. Zakłada on wykorzystanie potencjału kulturowego, turystycznego i przyrodniczego dla rozwoju województwa oraz poprawy jakości życia mieszkańców.

Najważniejsze powiązania z programem powiatowym przedstawiono poniżej.

Kierunki i działania Strategii	Znaczenie dla Programu Powiatu Pułtuskiego
Wspieranie prac przy zabytkach oraz ich adaptacji do funkcji kulturalnych, turystycznych i społecznych	Uwzględnienie potrzeb konserwatorskich w utrzymaniu i modernizacji zabytkowych obiektów użytkowanych przez jednostki powiatowe.
Dokumentowanie i cyfryzacja zasobów dziedzictwa	Porządkowanie dokumentacji dotyczącej zabytków pozostających w dyspozycji Powiatu oraz współpraca przy udostępnianiu rzetelnych informacji o dziedzictwie.
Wykorzystanie potencjału kulturowego i przyrodniczego w turystyce, promocji i budowaniu tożsamości	Rozwijanie współpracy ponadgminnej przy promocji zabytków, lokalnych tradycji i tras poznawania dziedzictwa.
Upowszechnianie kultury, edukacja i wzmacnianie aktywności kulturalnej miast oraz wsi	Włączanie dziedzictwa do działań edukacyjnych i partnerskich, z uwzględnieniem mieszkańców wszystkich gmin powiatu oraz osób ze szczególnymi potrzebami.

III. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa mazowieckiego

Plan został przyjęty uchwałą nr 22/18 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 grudnia 2018 r. Dla niniejszego Programu istotne są przede wszystkim ustalenia dotyczące zachowania ciągłości dziedzictwa kulturowego, ochrony krajobrazów kulturowych oraz rozwoju turystyki.

Plan wskazuje Pułtusk jako jeden z ośrodków tożsamości kulturowej regionu, a Narew jako jedno z pasm przyrodniczo-kulturowych województwa. Akcentuje zachowanie ładu przestrzennego, przeciwdziałanie niekorzystnym przekształceniom krajobrazu, ochronę historycznych obiektów i układów przestrzennych oraz wykorzystanie dziedzictwa przy wyznaczaniu szlaków turystyki kulturowej.

Z ustaleń tych wynika potrzeba rozpatrywania zabytków powiatu w powiązaniu z ich otoczeniem, historyczną strukturą miejscowości i krajobrazem doliny Narwi. W działalności Powiatu powinno to znajdować odzwierciedlenie w przygotowaniu własnych inwestycji, gospodarowaniu nieruchomościami oraz współpracy z gminami przy przedsięwzięciach obejmujących kilka miejscowości.

Wskazanie Pułtuska w planie województwa uzasadnia wykorzystanie jego potencjału w działaniach ponadlokalnych. Jednocześnie powiatowy Program obejmuje dziedzictwo wszystkich siedmiu gmin: Gzy, Obryte, Pokrzywnica, Pułtusk, Świercze, Winnica i Zatory.

IV. Audyt krajobrazowy województwa mazowieckiego

Audyt został przyjęty uchwałą nr 48/24 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 26 marca 2024 r. Obejmuje całe województwo, identyfikuje i ocenia krajobrazy, wskazuje krajobrazy priorytetowe oraz określa rekomendacje i wnioski służące ich ochronie. Dokumentacja obejmuje część opisową, zestawienia, mapy i dane przestrzenne.

W programie powiatowym audyt stanowi źródło informacji przy rozpoznawaniu krajobrazu kulturowego oraz ocenie otoczenia zabytków. Jego ustalenia powinny być wykorzystywane przy analizie przedsięwzięć Powiatu mogących wpływać na historyczną zabudowę, ekspozycję obiektów, zieleń towarzyszącą i relacje przestrzenne.

Odniesienie rekomendacji audytu do konkretnego przedsięwzięcia wymaga sprawdzenia jego położenia względem granic krajobrazów oraz treści właściwych kart. Takie rozpoznanie powinno poprzedzać wybór rozwiązań projektowych i stanowić podstawę współpracy z właściwą gminą.

V. Strategie rozwoju kultury i turystyki na lata 2023–2027

Strategia rozwoju kultury w województwie mazowieckim na lata 2023–2027, przyjęta uchwałą nr 155/23 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 września 2023 r., uzupełnia regionalne kierunki opieki nad zabytkami o społeczny i edukacyjny wymiar dziedzictwa.

Szczególne znaczenie mają cel operacyjny C.2 – ochrona i upowszechnianie materialnych i niematerialnych zasobów kultury regionu, a także cele dotyczące ograniczania barier uczestnictwa oraz wzmacniania edukacji i animacji kulturowej. Dla Powiatu Pułtuskiego stanowią one odniesienie do edukacji regionalnej, dokumentowania lokalnej pamięci oraz współpracy szkół, instytucji kultury i organizacji społecznych.

Strategia rozwoju turystyki w województwie mazowieckim na lata 2023–2027 została przyjęta uchwałą nr 157/23 Sejmiku Województwa Mazowieckiego z dnia 19 września 2023 r.

Jej kierunki obejmują rozwój produktów turystycznych, wspólną promocję, wzmacnianie zaplecza turystyki i współpracę z innymi sektorami. W programie powiatowym uzasadnia to rozwijanie przedsięwzięć łączących poznawanie zabytków, lokalnych tradycji i walorów przyrodniczych. Ich zakres powinien uwzględniać możliwości udostępniania obiektów, potrzeby mieszkańców oraz zachowanie wartości zabytkowych.

VI. Plan wykonawczy do Strategii 2030+ w obszarze „Kultura i dziedzictwo”

Plan wykonawczy został przyjęty uchwałą nr 1125/38/24 Zarządu Województwa Mazowieckiego z dnia 5 listopada 2024 r. Uszczegóławia inwestycyjny wymiar Strategii, obejmując projekty instytucji kultury, których organizatorem jest Samorząd Województwa Mazowieckiego.

Dla Powiatu Pułtuskiego ma znaczenie uzupełniające: pozwala rozpoznawać regionalne przedsięwzięcia i możliwości współpracy z instytucjami wojewódzkimi. Ewentualne partnerstwo powinno wynikać z rzeczywistego związku projektu z dziedzictwem powiatu, uzgodnionego podziału odpowiedzialności oraz zapewnionych warunków realizacji.

2.3. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami powiatowymi i gminnymi

Powiatowy program opieki nad zabytkami Powiatu Pułtuskiego rozwija ustalenia lokalnych dokumentów strategicznych w zakresie zachowania dziedzictwa kulturowego. Jego realizacja wymaga powiązania działań powiatu z programami gminnymi, rozpoznaniem zasobu zabytkowego oraz instrumentami finansowania, współpracy społecznej i ochrony zabytków przed zagrożeniami.

I. Strategia Rozwoju Powiatu Pułtuskiego na lata 2016–2030

Strategia została przyjęta uchwałą nr XXV/143/2016 Rady Powiatu w Pułtusku z dnia 28 grudnia 2016 r. Bezpośrednie odniesienie do dziedzictwa stanowi cel strategiczny 5 „Rozwój kultury i dziedzictwa historycznego”. Obejmuje on ochronę materialnej i niematerialnej spuścizny powiatu, rozwój turystyki kulturowej i produktów turystycznych, promocję różnorodności kulturowej oraz poprawę jakości przestrzeni miejskiej. Wśród kierunków działań wskazano rewitalizację zabytkowej „Wyspy” i Starego Miasta w Pułtusku, renowację kanałów B i C, rozbudowę szlaków turystycznych i tras rowerowych oraz modernizację bibliotek i muzeów.

Powiatowy program opieki nad zabytkami uszczegóławia te kierunki przez rozpoznanie potrzeb konserwatorskich, wspieranie zachowania zabytków oraz upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie. Uzupełnia również cele strategii dotyczące rozwoju turystyki, edukacji i bezpieczeństwa przeciwpowodziowego. Przykładem współpracy służącej ochronie i zagospodarowaniu historycznej przestrzeni Pułtuska jest porozumienie nr 251/2023 z dnia 20 kwietnia 2023 r. pomiędzy powiatem a gminą Pułtusk, dotyczące partnerskiej realizacji inwestycji „Modernizacja kanałów A, B, C wraz z infrastrukturą”.

II. Dotacje na prace przy zabytkach

Uchwała nr XX/157/04 Rady Powiatu w Pułtusku z dnia 29 grudnia 2004 r. określa zasady udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru, położonych na terenie powiatu. Przewiduje dofinansowanie do 50% nakładów koniecznych, a w określonych przypadkach, związanych z wyjątkową wartością zabytku lub potrzebą niezwłocznego podjęcia prac, do 100%. Załączniki ustalają

wzory wniosku i sprawozdania. Mechanizm ten służy realizacji zadań programu dotyczących poprawy stanu zachowania zabytków należących do różnych właścicieli. Zakres wsparcia zależy od środków przewidzianych w budżecie powiatu i odrębnych rozstrzygnięć o przyznaniu dotacji.

III. Współpraca z organizacjami pozarządowymi

Program współpracy Powiatu Pułtuskiego z organizacjami pozarządowymi i innymi uprawnionymi podmiotami co roku przyjmuje się uchwałą Rady Powiatu w Pułtuskach. Do jego priorytetów najczęściej należą: promocja kultury, sztuki, ochrony dóbr kultury, dziedzictwa narodowego oraz folkloru ziemi pułtuskiej. Dokument przewiduje finansowe i pozafinansowe formy współpracy. Stanowi punkt odniesienia dla angażowania organizacji społecznych w edukację regionalną, popularyzację zabytków i podtrzymywanie tradycji. W okresie realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami działania te należy wiązać z kolejnymi rocznymi programami współpracy.

IV. Ochrona zabytków w sytuacjach kryzysowych

W 2025 r. opracowano *Powiatowy plan ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych*, uzgodniony z Mazowieckim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków. Zgromadzone w nim informacje stanowią zaplecze dokumentacyjne przygotowania ochrony dziedzictwa. W okresie realizacji Programu dokumentacja oraz zasady współdziałania wymagają dostosowania do przepisów o ochronie ludności, obronie cywilnej i zarządzaniu kryzysowym, z uwzględnieniem zmian obowiązujących od 1 stycznia 2027 r. Działania powiatu powinny obejmować aktualizowanie informacji o zabytkach i zagrożeniach oraz współpracę z właściwymi organami, właścicielami i zarządcami.

Podstawę organizacyjną tych działań uzupełnia Regulamin Organizacyjny Starostwa Powiatowego w Pułtuskach, przyjęty uchwałą nr 31/2024 Zarządu Powiatu z dnia 27 czerwca 2024 r., ze zmianami. Uchwała nr 393/2026 z dnia 25 marca 2026 r. określa m.in. zadania Wydziału Zarządzania Kryzysowego w zakresie planowania, monitorowania zagrożeń, ochrony przeciwpowodziowej oraz współdziałania z gminami i służbami. Ustalenia te należy uwzględniać przy określaniu odpowiedzialności za zadania programu dotyczące bezpieczeństwa zabytków.

V. Program ochrony środowiska

Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Pułtuskiego na lata 2025–2028 z uwzględnieniem perspektywy do 2032 roku przyjęto uchwałą nr XXIII/143/2026 Rady Powiatu w Pułtusku z dnia 26 lutego 2026 r. Obejmuje on m.in. ochronę ekosystemów i walorów przyrodniczych, utrzymanie zieleni oraz ograniczanie zagrożenia powodziowego. Z punktu widzenia opieki nad zabytkami powiązanie dotyczy zachowania historycznej zieleni parkowej i cmentarnej, krajobrazu kulturowego oraz ochrony obiektów przed skutkami niekorzystnych zjawisk środowiskowych. Przy planowaniu prac należy łączyć wymagania ochrony przyrody z zachowaniem historycznej kompozycji założeń zabytkowych.

VI. Gminne ewidencje zabytków i programy opieki nad zabytkami

Podstawowymi dokumentami gminnymi wykorzystanymi przy opracowaniu programu są gminne programy opieki nad zabytkami oraz gminne ewidencje zabytków (GEZ). Programy określają priorytety i zadania samorządów, natomiast ewidencje służą rozpoznaniu zasobu, jego dokumentowaniu i uwzględnianiu w działaniach planistycznych oraz inwestycyjnych. Wszystkie siedem gmin powiatu prowadzi GEZ. Zebrane materiały potwierdzają przyjęcie programów opieki nad zabytkami w gminach Gzy i Winnica. Stan dokumentacji przedstawiono w tabeli.

Gminne ewidencje i programy opieki nad zabytkami

Gmina	Program opieki nad zabytkami	Podstawa prowadzenia GEZ i udokumentowane zmiany
Gzy	Program na lata 2025–2028	Zarządzenie nr 62/2023 z 25.09.2023 r.; zastąpiło zarządzenie nr 36/14 z 04.08.2014 r.
Obryte	Brak programu	Zarządzenie nr 36/2018 z 18.06.2018 r.
Pokrzywnica	Brak programu	Zarządzenie nr 18/2011 z 21.06.2011 r.; liczne zmiany w latach 2012–2023. Ostatnia: nr 52/2023 z 25.07.2023 r.
Pułtusk	Brak programu	Zarządzenie nr 246/2012 z 31.12.2012 r.; zmiany nr 454/2018 z 13.06.2018 r., nr 38/2019 z 13.02.2019 r. i nr 182/2020 z 20.05.2020 r.
Świercze	Brak programu	Zarządzenie nr 57/2012 z 31.12.2012 r.; zmiana nr 44/2021 z 20.07.2021 r., dotycząca włączenia kapliczki przydrożnej w Ostrzeniewie.

Gmina	Program opieki nad zabytkami	Podstawa prowadzenia GEZ i udokumentowane zmiany
Winnica	Program na lata 2026–2029	Zarządzenie nr 46/2023 z 12.07.2023 r.; zastąpiło zarządzenie nr 23/2012 z 11.05.2012 r.
Zatory	Brak programu	Zarządzenie nr 11/2013 z 15.04.2013 r.

Materiały ewidencyjne różnią się zakresem i szczegółowością. Wykazy archeologiczne Obrytego i Pułtuska zawierają informacje o funkcjach oraz datowaniu stanowisk, natomiast zestawienia Pokrzywnicy i Zatorów służą przede wszystkim ich identyfikacji przez nazwy miejscowości i oznaczenia AZP. W wykazie Świercz archeologię reprezentuje pojedyncza pozycja dotycząca cmentarzyska w Kościeszach, co nie pozwala traktować tego dokumentu jako pełnego rozpoznania stanowisk na terenie gminy.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Gzy na lata 2025–2028

Program przyjęto uchwałą nr VI/35/2024 Rady Gminy Gzy z dnia 18 grudnia 2024 r. Opiera się on na dwóch priorytetach: ochronie i świadomym kształtowaniu krajobrazu kulturowego jako elemencie rozwoju gminy oraz edukacji mieszkańców i promocji dziedzictwa. Zadania obejmują uwzględnianie ochrony zabytków w planach miejscowych, pielęgnację zieleni i utrzymanie cmentarzy, pomoc właścicielom w pozyskiwaniu środków na prace oraz monitorowanie i aktualizację GEZ we współpracy z urzędem konserwatorskim. Część edukacyjna przewiduje publikacje, zajęcia szkolne, wycieczki i wykorzystanie wydarzeń lokalnych do upowszechniania tradycji.

Dla powiatu program Gzy stanowi podstawę współpracy przy wymianie danych o zabytkach, popularyzacji dziedzictwa i wspieraniu właścicieli w przygotowywaniu przedsięwzięć konserwatorskich. Wspólne działania edukacyjne mogą obejmować szkoły oraz instytucje działające na terenie kilku gmin.

Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Winnica na lata 2026–2029

Program przyjęto uchwałą nr XVIII/109/2026 Rady Gminy Winnica z dnia 15 czerwca 2026 r. (Dz. Urz. Woj. Mazowieckiego z 2026 r. poz. 5943). Podobnie jak w Gzach, jego priorytetami są ochrona krajobrazu kulturowego oraz edukacja i promocja dziedzictwa. Dokument zakłada zahamowanie degradacji zabytków, wsparcie w pozyskiwaniu środków na

ich odnowę, aktualizację kart GEZ, uwzględnianie ochrony w planowaniu przestrzennym oraz utrzymanie zieleni i cmentarzy. Przewiduje również publikacje o lokalnym dziedzictwie, edukację regionalną, wycieczki i udział lokalnych stowarzyszeń w upowszechnianiu tradycji.

Zbieżność tych założeń z programem powiatowym umożliwia wspólne przedsięwzięcia informacyjne i edukacyjne oraz wymianę informacji o potrzebach remontowych.

VII. Powiązanie dokumentacji gminnej z realizacją programu powiatowego

Dla gmin nieposiadających programu ewidencji i wykazy zabytków pozostają istotnym źródłem danych do diagnozy powiatowej. Realizacja programu powiatowego powinna pozostawać spójna z obowiązującymi ustaleniami gminnych dokumentów planowania przestrzennego, zwłaszcza dotyczącymi historycznych układów zabudowy, otoczenia zabytków, zieleni i stanowisk archeologicznych. Przy przygotowywaniu inwestycji powiatowych należy każdorazowo sprawdzać ustalenia odnoszące się do danej lokalizacji.

3. CHARAKTERYSTYKA ZASOBÓW DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU PUŁTUSKIEGO

3.1. Zarys historii powiatu pułtuskiego¹

Zarys obejmuje dzieje obszaru znajdującego się w granicach współczesnego powiatu pułtuskiego. Granice te nie pokrywają się z zasięgiem dawnych jednostek administracyjnych, dlatego historię osadnictwa i dziedzictwa regionu należy odróżnić od dziejów powiatu jako jednostki administracyjnej. Szczególną rolę w rozwoju tego obszaru odgrywały Narew, szlaki handlowe oraz rozległa własność biskupów płockich. Położenie przy rzece i drogach lądowych łączyło miejscowości tego obszaru z innymi częściami Mazowsza. Przez Pułtusk przebiegał trakt z Warszawy ku Prusom, krzyżujący się ze szlakiem prowadzącym z Płocka przez Nasielsk w kierunku Łomży i Litwy.

Średniowiecznym ośrodkiem regionu był Pułtusk, stanowiący centrum kasztelanii majątkowej biskupstwa płockiego. Badania na Wzgórzu Zamkowym ujawniły ślady zasiedlenia z XII w. oraz rozbudowany drewniany zespół osadniczy z XIII–XIV w. W nowszym opracowaniu Muzeum Regionalnego w Pułtuskach zespół ten interpretowany jest jako proto-miasto, czyli forma przejściowa między grodem a miastem lokacyjnym. Odkryto relikty budynków mieszkalnych i gospodarczych, ulic wykładanych drewnem oraz przedmioty codziennego użytku i narzędzia. Znaleźiska pozwalają odtworzyć organizację zabudowy i zajęcia mieszkańców, łączących rolnictwo i hodowlę z rzemiosłem oraz wymianą handlową.

¹ **Opracowano na podstawie:**

Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. X, z. 20: Pułtusk i okolice, red. M. Omilanowska, J. Sito, Instytut Sztuki PAN, Warszawa 1999, s. VII–XXII, 6–7, 28–33, 92, 95–96, 104–106, 122–124;
W. Szydlik, Kurpie na Puszczy Białej, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego” 1999, t. 13, s. 162–165;
J. Szczepański, Powstanie Styczniowe na Mazowszu, „Rocznik Mazowiecki” 2013, t. 25, s. 67–68;
J. Szczepański, Mazowsze Północno-Wschodnie podczas wojny z bolszewicką Rosją w sierpniu 1920 roku, „Zeszyty Naukowe OTN” 2017, nr XXXI;
K. Krajewski, Podziemie niepodległościowe w powiecie Pułtusk po 1944 r., IPN, Warszawa–Pułtusk 2016, s. 7–15;
Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Gzy na lata 2025–2028, s. 27–29;
Materiały Muzeum Regionalnego w Pułtuskach: Średniowieczne proto-miasto w Pułtuskach, Napoleon w Pułtuskach, Dziedzictwo Kurpi Białych;
Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, Wirtualny Sztetl, Pułtusk. Historia społeczności;
Narodowy Instytut Dziedzictwa, opis kolegiaty pułtuskiej w portalu Zabytek.pl;
Starostwo Powiatowe w Pułtuskach, O powiecie, część Akt utworzenia Powiatu.
Dostęp do źródeł internetowych: 01.09.2026.

Równolegle rozwijała się sieć osad wiejskich. Najstarszy inwentarz dóbr biskupich, sięgający przełomu XII i XIII w., wymienia m.in. Dzierżenin, Gołądkowo, Kacice, Obryte, Pniewo, Przewodowo, Szyski, Winnicę i Zambski. Obok własności kościelnej istniały majątki rycerskie i szlacheckie, obejmujące zarówno większe dobra ziemskie, jak i drobną własność szlachecką. Utrwalaniu sieci osadniczej towarzyszyło tworzenie parafii, m.in. w Gzach i Pokrzywnicy w 1377 r., Pniewie w 1402 r. oraz Zatorach w 1443 r. Dzieje tych ośrodków sięgają zatem znacznie wcześniejszych okresów niż czas powstania większości ich obecnej zabudowy.

Lokację miejską Pułtusa tradycyjnie wiąże się z przywilejem biskupa Klemensa Pierzchały z 1339 r. Zgodnie z ustaleniami *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* pierwszy dokument potwierdzający lokację pochodzi jednak z 1380 r. Miasto i gród uległy zniszczeniu podczas najazdu litewskiego w 1368 r., po którym nastąpiła odbudowa. W XV w., za biskupa Pawła Giżyckiego, przekształcono układ przestrzenny miasta, wydłużając rynek i wznosząc murowany ratusz oraz kościół, który w 1449 r. uzyskał rangę kolegiaty. Układ rynku, zespołu kolegiackiego i zamku pozostał zasadniczym elementem historycznej przestrzeni Pułtusa.

Po włączeniu Mazowsza do Korony w 1526 r. omawiany obszar znalazł się w województwie mazowieckim. W XVI w. Pułtusk rozwijał się jako ośrodek rzemiosła, handlu i spławu zboża. Mecenat biskupów płockich sprzyjał rozbudowie zamku i świątyń. Szczególne znaczenie miała renesansowa przebudowa kolegiaty, podjęta po 1546 r. z inicjatywy biskupa Andrzeja Noskowskiego i związana z warsztatem Jana Baptysty z Wenecji. Rozwój oświaty opierał się na szkole kolegiackiej i utworzonym w latach sześćdziesiątych XVI w. kolegium jezuickim. Poza miastem rozbudowywano kościoły parafialne. Świadectwem tego okresu jest późnogotycki kościół w Winnicy, którego budowę „Katalog zabytków sztuki w Polsce” datuje na lata 1486–1514. Fundacje sakralne utrwały znaczenie poszczególnych miejscowości jako ośrodków parafialnych.

Ważną rolę w życiu religijnym i społecznym odgrywały wspólnoty zakonne. Oprócz jezuitów działali w Pułtusk reformaci, których klasztor ufundowano w 1648 r. W Strzegocinie pod koniec XVII w. osiedlili się bernardyni. W XVIII w. powstał tam murowany zespół kościelno-klasztorny. Fundacje te łączyły działalność duszpasterską z mecenatem artystycznym, pozostawiając zespoły architektury i wyposażenia o znaczeniu dla całego regionu.

Wojny połowy XVII i początku XVIII w. oraz epidemie zahamowały rozwój regionu. W Pułtusk wzniesieniu uległy m.in. zamek, zabudowa mieszkalna i obiekty sakralne. Szczególnie dotkliwa była również zaraza z 1708 r. Odbudowę wspierali kolejni biskupi, w tym przedstawiciele rodziny Załuskich.

Na terenach Puszczy Białej odpowiedzią na wyludnienie była prowadzona w XVIII w. akcja osadzania przybyszów z Puszczy Zielonej. Osadnictwo kurpiowskie objęło m.in. Pniewo, Cieńszę, Borsuki, Ponikiew i Toczniel. Współistnienie przybyszów i wcześniejszych mieszkańców przyczyniło się do ukształtowania kultury Kurpi Puszczy Białej, stanowiącej istotną część dziedzictwa wschodniej części dzisiejszego powiatu. Kultura ta kształtowała się w warunkach współistnienia gospodarki rolnej i zajęć związanych z lasem. W jej obrębie wyodrębniła się grupa pułtуска, o wyraźnym profilu rolniczym, odmiennym od bardziej puszczańskiego charakteru grupy ostrowskiej.

Po III rozbiorze Polski w 1795 r. obszar ten znalazł się pod panowaniem pruskim. Sekularyzacja dóbr biskupich w 1796 r. oznaczała ich przejęcie przez państwo pruskie. Pod rządami pruskimi Pułtusk stał się również siedzibą administracji powiatowej. Dnia 26 grudnia 1806 r. na zachodnich przedpolach miasta rozegrała się bitwa wojsk francuskich i rosyjskich. Od 1807 r. ziemie te należały do Księstwa Warszawskiego, a od 1815 r. do Królestwa Polskiego związanego z Rosją. W XIX w. zmieniała się przynależność administracyjna powiatu: po okresie związku z Płockiem w 1867 r. znalazł się w guberni łomżyńskiej, a w 1893 r. w warszawskiej.

W pierwszej połowie XIX w. zmieniała się zabudowa i organizacja przestrzeni Pułtуска. Powstawały budynki użyteczności publicznej i kamienice o formach klasycystycznych, a od 1818 r. modernizowano przebiegający przez miasto trakt warszawsko-petersburski. Na obszarach wiejskich utrzymywała się gospodarka folwarczna, obok której rozwijały się gospodarstwa chłopskie i drobnoszlacheckie. Późniejsze parcelacje majątków zmieniały podział gruntów i układy osadnicze.

W okresie powstania styczniowego w Pułtusku działała organizacja powstańcza, w której istotną rolę odgrywali miejscowi duchowni. Funkcję powstańczego naczelnika miasta pełnił ks. Wiktor Lisicki. Po powstaniu skasowano klasztory benedyktynów i reformatów w Pułtusku oraz bernardynów w Strzegocinie. Kolejnym wydarzeniem zmieniającym krajobraz miasta był wielki pożar z 1875 r. Odbudowa pod koniec XIX i na początku XX w. przyniosła nowe kamienice, gmachy publiczne i zabudowania koszarowe.

Od początku XIX w. rosło znaczenie społeczności żydowskiej Pułtуска. Powstały synagoga, cmentarze i instytucje gminy wyznaniowej, rozwijały się handel, rzemiosło, szkolnictwo i organizacje społeczne. Według opracowania Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN od połowy XIX w. do wybuchu II wojny światowej Żydzi stanowili około 40-50% mieszkańców miasta. Społeczność ta współtworzyła jego życie gospodarcze i kulturalne. Zabudowa związana z tą społecznością koncentrowała się m.in. w rejonie ulic Nadwodnej, Staszica i Kotlarskiej, gdzie funkcjonowały obiekty religijne i instytucje gminne.

Przełom XIX i XX w. przyniósł również przekształcenia siedzib ziemiańskich. W Zatorach rozbudowywano starszą rezydencję, nadając jej pod koniec XIX w. rozbudowaną formę pałacową, natomiast w Gładczynie w latach 1897–1900 wzniesiono nowy dwór. Zespoły mieszkalne, parki i zabudowania gospodarcze dokumentują organizację większych majątków oraz ich rolę w kształtowaniu krajobrazu wsi.

I wojna światowa spowodowała zniszczenia również poza Pułtuskim. W Zatorach w 1915 r. zburzony został kościół wzniesiony krótko przed wojną, a obecną świątynię wybudowano w latach 1924–1926. Przykład ten pokazuje, że część dzisiejszego zasobu zabytkowego stanowi świadectwo odbudowy miejscowości po działaniach wojennych.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości powiat pułtusk od 1919 r. należał do województwa warszawskiego. W sierpniu 1920 r. walki o Pułtusk i przeprawy przez Narew były częścią działań opóźniających ofensywę bolszewicką przed bitwą warszawską. W okresie międzywojennym w gospodarce ówczesnego powiatu dominowało rolnictwo, a w ośrodkach miejskich drobna wytwórczość i rzemiosło. Pułtusk pozostawał ośrodkiem administracyjnym, szkolnym i garnizonowym, związanym m.in. ze stacjonowaniem 13. Pułku Piechoty. Rozwijało się również szkolnictwo służące rolniczemu zapleczu regionu. W Gołdówce w latach dwudziestych XX w. powstał zespół szkoły rolniczej z domami nauczycieli i zabudowaniami gospodarczymi, zachowujący znaczenie jako przykład architektury oświatowej okresu międzywojennego.

II wojna światowa przyniosła prześladowania mieszkańców i rozległe zniszczenia. Pułtusk oraz większą część ówczesnego powiatu okupant włączył bezpośrednio do III Rzeszy. Niemcy prowadzili wysiedlenia, aresztowania i egzekucje. W regionie rozwijały się struktury konspiracyjne, w tym Armii Krajowej. We wrześniu 1939 r. z Pułtуска wypędzono większość ludności żydowskiej, a prześladowania i Zagłada doprowadziły do rozpadu miejscowej społeczności. Walki w rejonie Narwi w latach 1944-1945 spowodowały dalsze straty. Wojska radzieckie zajęły wschodnią część ówczesnego powiatu we wrześniu 1944 r., a pozostały obszar w toku ofensywy styczniowej 1945 r.

Lata powojenne przyniosły odbudowę zniszczonych miejscowości, a zarazem represje władz komunistycznych i działalność podziemia niepodległościowego. W Puławach odbudowywano zabudowę rynku i poddawano restauracji gotycką wieżę ratuszową. Towarzyszący jej obecny budynek ratusza wzniesiono w latach 1952–1954. Ważnym przedsięwzięciem dotyczącym dziedzictwa była rozpoczęta w latach siedemdziesiątych XX w. odbudowa i adaptacja zamku biskupiego na Dom Polonii, której towarzyszyły badania archeologiczne i architektoniczne. Kolejnym wydarzeniem mającym wpływ na stan zabudowy była powódź z 1979 r. Powojenne prace konserwatorskie i adaptacyjne współkształtowały obecny wygląd historycznej części miasta.

Reforma administracyjna z 1975 r. zniósła powiaty, a obszar dzisiejszego powiatu puławskiego znalazł się w województwach ciechanowskim i ostrołęckim. Powiat odtworzono 1 stycznia 1999 r. w województwie mazowieckim, obejmując nim gminy Gzy, Obryte, Pokrzywnica, Puławsk, Świercze, Winnica i Zatory. Współczesny zasób dziedzictwa tego obszaru zachowuje świadectwa kolejnych etapów jego historii: średniowiecznego osadnictwa i organizacji parafialnej, mecenatu biskupiego, kultury ziemiańskiej i wiejskiej oraz wydarzeń wojennych i powojennej odbudowy.

3.2. Krajobraz kulturowy

Krajobraz kulturowy powiatu pułtuskiego jest rezultatem wielowiekowego osadnictwa, użytkowania ziemi oraz przekształcania miejscowości w związku ze zmieniającymi się potrzebami ich mieszkańców. Obejmuje układy zabudowy miejskiej i wiejskiej, zespoły sakralne i rezydencjonalne, cmentarze, drogi oraz zieleń związaną z dawnym zagospodarowaniem. O jego charakterze decydują także relacje tych elementów z rzeźbą terenu, rzekami, polami i lasami. W granicach powiatu współistnieją krajobraz historycznego miasta nad Narwią, krajobrazy rolnicze oraz krajobrazy wsi położonych w obrębie Puszczy Białej.

Podstawowe znaczenie dla ukształtowania tej przestrzeni ma dolina Narwi. Rozdziela ona tereny Wysoczyzny Ciechanowskiej na zachodzie i Międzyrzecza Łomżyńskiego na wschodzie. Rzeka była ważnym szlakiem komunikacyjnym i handlowym, wpływającym na położenie ośrodków osadniczych oraz przepraw. Jej dolina, ze starorzeczami, łąkami i podmokłymi obniżeniami, tworzy otoczenie miejscowości nadnarwiańskich. Z krajobrazem doliny związane są obszary gmin Pułtusk, Obryte, Pokrzywnica i Zatory, przy czym każda z nich obejmuje również tereny o odmiennym sposobie zagospodarowania.

Szczególne miejsce zajmuje historyczny krajobraz Pułtuska. Jego podstawę stanowi układ miasta lokacyjnego na wyspie otoczonej odnogami Narwi. Kompozycję tej części miasta wyznaczają wydłużony rynek, zespół kolegiacki po jednej stronie i wzgórze zamkowe po drugiej oraz ratusz usytuowany pośrodku rynku. Istotne są związki zabudowy z wodą, mostami i ulicami prowadzącymi do centrum. W panoramie wyróżniają się wieże ratusza, zamku i kościoła pojezuickiego oraz dzwonnica kolegiaty. Ich ekspozycja wiąże się ze skalą otaczającej zabudowy i położeniem poszczególnych zespołów w obrębie miasta.

Historyczna struktura Pułtuska wykracza poza obszar wyspy. Obejmuje także położone na południe od niej Stare Miasto, związane z wcześniejszą osadą targową oraz zabudowę rozwijającą się wzdłuż dawnego traktu warszawsko-petersburskiego. Do ważnych elementów tej przestrzeni należą zespół poreformacki, dawny szpital oraz kościół Świętego Krzyża z cmentarzem. Obecny krajobraz miasta zawiera budowle z różnych okresów, a także rezultaty odbudowy po pożarach i zniszczeniach wojennych. Przykładem jest zestawienie średniowiecznej wieży ratuszowej z budynkiem ratusza wzniesionym w latach pięćdziesiątych XX w. Czytelność historycznego układu współistnieje więc z późniejszymi przekształceniami architektury.

Współczesne przekształcenia zabudowy centrum obejmują wymianę stolarki okiennej na PVC oraz termomodernizację budynków. Ich znaczenie krajobrazowe wiąże się ze zmianami wyglądu elewacji i spójności pierzei. Duża obecność samochodów w przestrzeni rynku i sąsiednich ulic wpływa również na ekspozycję zabudowy i odbiór historycznego wnętrza urbanistycznego.

Poza Pułtuskim przeważa krajobraz wiejski. Na terenach położonych na zachód od Narwi, m.in. w gminach Gzy, Świercze i Winnica, jego podstawę stanowią pola uprawne, łąki, zabudowa wsi oraz rozproszone gospodarstwa. Zróżnicowanie układów osadniczych ma związek ze współistnieniem dawnych dóbr kościelnych, większych majątków ziemskich i drobnej własności szlacheckiej. Dostrzegalna jest odmienność większych, bardziej regularnych wsi biskupich i rozproszonego osadnictwa drobnoszlacheckiego. Późniejsze parcelacje majątków, podziały gruntów i zakładanie gospodarstw kolonijnych dodatkowo zmieniały układ zabudowy i dróg. Dzisiejsza struktura wsi stanowi wynik nakładania się tych procesów.

We wschodniej części powiatu, zwłaszcza na terenach gmin Obryte i Zatory, osadnictwo i grunty rolne sąsiadują z kompleksami Puszczy Białej. Krajobraz tego obszaru wiąże się z gospodarką rolną, użytkowaniem lasów oraz osadnictwem kurpiowskim. Jest to część regionu kulturowego Kurpi Białych, w którym grupa pułtуска wyróżniała się silnym związkiem z rolnictwem. Po wschodniej stronie Narwi licznie zachowały się chałupy drewniane. Tradycyjne budownictwo mieszkalne współtworzy charakter miejscowych wsi i pozostaje materialnym świadectwem dziedzictwa Puszczy Białej. Pamięć o pochodzeniu mieszkańców, miejscowe tradycje rzemiosła i zdobnictwa stanowią niematerialny kontekst tego krajobrazu. Zachowanie jego odrębności wymaga uwzględniania zarówno dziedzictwa zabudowy wiejskiej, jak i relacji osad z polami i lasem.

Wyodrębniającymi się elementami są założenia rezydencjonalne i ich pozostałości. W Zatorach zespół obejmuje pałac, park krajobrazowy oraz historyczne zaplecze gospodarcze. W Gładczynie dwór wiąże się z pozostałościami parku, którego projekt „Katalog zabytków sztuki w Polsce” przypisuje Stefanowi Celichowskiemu. W gminie Gzy znajdują się założenia dworskie w Pękowie i Skaszewie Włociańskim, a także parki podworskie m.in. w Ołdakach, Słończewie i Kozłowie, gdzie nie zachowały się budynki dworów. Wartość tych miejsc wynika z architektury, zieleni komponowanej i pozostałości organizacji dawnych majątków. Oceniając je, należy uwzględniać również historyczne dojazdy, podziały funkcjonalne i powiązania z otaczającymi terenami rolnymi.

Trwałą część krajobrazu stanowią zespoły sakralne. Kościoły, dzwonnice, plebanie, cmentarze przykościelne i związana z nimi zieleń utrwalają położenie historycznych ośrodków parafialnych. Reprezentują je m.in. zespoły w Winnicy, Gzach, Szyszkach, Przewodowie Poduchownym, Obrytem i Zatorach. Szczególnym przykładem jest zespół pobernardyński w Strzegocinie, obejmujący kościół i zabudowania klasztorne. Odmienną skalę i tradycję budowlaną reprezentuje drewniany kościół w Sokołowie Włosciańskim. Uzupełnieniem większych zespołów są kapliczki i krzyże przydrożne, obecne w przestrzeni wsi i przy drogach. W ich przypadku znaczenie ma również zachowanie otoczenia i czytelności miejsca posadowienia.

Krajobraz pamięci tworzą cmentarze, mogiły i miejsca upamiętnień. Historyczne cmentarze parafialne zachowują zabytkowe nagrobki, ogrodzenia i zieleń, dokumentując dzieje lokalnych społeczności. W Pułtuskach ważny jest zespół cmentarza przy kościele Świętego Krzyża, natomiast w Kleszewie znajduje się rozległy cmentarz wojenny żołnierzy radzieckich. Pamięć o dawnych mieszkańcach wiąże się także z miejscami po niezachowanej zabudowie, czego przykładem jest teren dawnej synagogi w Pułtusku. Tego rodzaju miejsca wymagają uwzględnienia przy opisie historycznej przestrzeni, nawet gdy jej wcześniejsze zagospodarowanie przestało być czytelne.

Dziedzictwo krajobrazowe obejmuje również zespoły związane z rozwojem instytucji publicznych i gospodarki. Przykładem poza Pułtuskami jest zespół szkoły rolniczej w Gołądkowie, wzniesiony w latach dwudziestych XX wieku. Budynek szkoły, domy nauczycieli i zabudowania gospodarcze tworzą założenie o wspólnej funkcji i charakterze architektonicznym. Jego znaczenie polega na zachowaniu świadectwa organizacji szkolnictwa rolniczego i kształtowania nowego zespołu zabudowy w środowisku wiejskim. Podobnie w przypadku dawnych folwarków ocena wartości powinna obejmować relacje między budynkami gospodarczymi i mieszkalnymi oraz ich układ przestrzenny.

Stan zachowania opisanych elementów jest zróżnicowany. Dostrzegalne jest zanikanie części historycznych dróg, zastępowanie tradycyjnej zabudowy oraz zaburzenie kompozycji parków podworskich przez nowe nasadzenia i samosiewy. Widoczne są również niekorzystne zmiany w formach ogrodzeń, nagrobków i reklam przydrożnych. Zachowanie pojedynczego zabytku nie zapewnia trwałości wszystkich wartości jego otoczenia.

Ochrona krajobrazu kulturowego powinna obejmować historyczne układy miejscowości, kompozycje zespołów zabudowy i zieleni oraz widoki pozwalające rozpoznać ich charakter. Szczególnego uwzględnienia wymagają panorama Pułtusk, ekspozycja dominant sakralnych, otoczenie założeń rezydencjonalnych i cmentarzy oraz skala nowej

zabudowy w sąsiedztwie zabytków. Przy przekształcaniu tych przestrzeni istotne jest zachowanie czytelności historycznych relacji i dostosowanie nowych funkcji do wartości danego miejsca.

3.3. Zabytki archeologiczne

Dziedzictwo archeologiczne powiatu pułtuskiego obejmuje pozostałości dawnych osad i cmentarzysk, nawarstwienia historycznego miasta oraz zabytki ruchome pozyskane podczas badań i odkryć. Materiały konserwatorskie i wyniki wykopalisk dokumentują różne okresy użytkowania tego obszaru. Szczególne znaczenie poznawcze mają wielokulturowe stanowisko w Kleszewie, cmentarzysko w Lutobroku oraz relikty średniowiecznej zabudowy odkryte na wzgórzu zamkowym w Pułtusk.

Charakter zasobu i stan rozpoznania

Zabytki archeologiczne obejmują zarówno zachowane w gruncie, na jego powierzchni lub pod wodą pozostałości działalności człowieka, jak i związane z nimi przedmioty. Ich wartość wynika także z układu nawarstwień i wzajemnych relacji między odkrytymi obiektami. W ochronie tego dziedzictwa podstawowe znaczenie ma zachowanie reliktyw w miejscu ich występowania, określane jako ochrona *in situ*.

Jednym z podstawowych źródeł rozpoznania jest Archeologiczne Zdjęcie Polski (AZP), ogólnopolski program ewidencjonowania stanowisk, prowadzony od 1978 r. przede wszystkim metodą badań powierzchniowych. Dokumentacja AZP służy prowadzeniu i aktualizacji ewidencji zabytków archeologicznych. Wykazy ewidencyjne należy odróżniać od rejestru zabytków: ujmują one szerszy zasób rozpoznanych stanowisk.

Dziedzictwo archeologiczne powiatu pułtuskiego dokumentuje zróżnicowane formy zamieszkiwania, gospodarowania i użytkowania przestrzeni od epoki kamienia po okres nowożytny i czasy najnowsze. Obejmuje obozowiska, osady i zagrody, punkty i ślady osadnicze, groby i cmentarzyska, relikty osadnictwa obronnego oraz nawarstwienia historycznego miasta. Uzupełniają je znaleziska luźne, skarby i materialne pozostałości wydarzeń wojennych. Zasób ten pozwala poznawać zarówno codzienne życie dawnych mieszkańców, jak i przemiany gospodarki, obrzędowości oraz organizacji osadnictwa.

Stanowiska osadnicze reprezentują różne sposoby i skalę użytkowania terenu. Obozowiska wiążą się z pobytem grup łowiecko-zbierackich, natomiast osady i zagrody dostarczają informacji o zabudowie oraz organizacji gospodarstw. Ich pozostałości obejmują m.in. jamy gospodarcze, paleniska, dołki posłupowe i relikty budynków. Rozpoznano także miejsca przechowywania i obróbki produktów, świadczące o gospodarczym zróżnicowaniu przestrzeni osad. Część znalezisk określana jest jako punkty lub ślady osadnicze. W takich

przypadkach zakres rozpoznania nie pozwala na równie szczegółowe odtworzenie charakteru, wielkości i czasu użytkowania dawnego siedliska.

Odrębną grupę tworzą miejsca pochówku. Występują pojedyncze groby oraz cmentarzyska, w tym nekropole ciałopalne z grobami jamowymi i popielnicowymi. Zróżnicowanie konstrukcji i obrządku dokumentują m.in. neolityczny grób skrzynkowy, pochówki wiązane z kulturą grobów kloszowych oraz cmentarzyska pradziejowe i wczesnośredniowieczne. Odnotowano również kurhan o nieustalonej chronologii. Wyposażenie grobów, obejmujące ceramikę, ozdoby, narzędzia i uzbrojenie, jest źródłem wiedzy o zwyczajach pogrzebowych, wytwórczości i kontaktach dawnych społeczności.

Relikty osadnictwa obronnego i miejskiego dokumentują organizację ośrodków o funkcjach wykraczających poza pojedyncze gospodarstwo. Należą do nich grodzisko z podgrodziem oraz złożony zespół nawarstwień Pułtуска, związany z kolejnymi fazami osady, ośrodka grodowego, zamku i miasta. Pozostałości drewnianej zabudowy, ulic i podwórek, a także warstwy związane z rynkiem, kościołami i cmentarzami pozwalają odtwarzać zmiany zagospodarowania historycznego centrum. Młodsze kategorie zasobu reprezentują m.in. nowożytny skarb monet oraz pole bitwy pod Pułtuskim z 1806 r.

W rozmieszczeniu stanowisk czytelny jest związek części osadnictwa z doliną Narwi i dolinami jej dopływów. Wykorzystywano piaszczyste terasy, krawędzie dolin oraz wyniesienia w ich sąsiedztwie, zarówno jako miejsca pobytu i gospodarowania, jak i zakładania nekropoli. Część stanowisk ma charakter wielofazowy: w tej samej lokalizacji zachowały się pozostałości różniące się chronologią, przynależnością kulturową lub funkcją. Świadczy to o ponownym wykorzystywaniu dogodnych miejsc, lecz nie przesądza o nieprzerwanym zasiedleniu. Obok stanowisk zbadanych wykopaliskowo występują obiekty znane głównie z badań powierzchniowych; ich zasięg i charakter mogą być uściślone wraz z postępem badań.

Rozwój osadnictwa

Ślady użytkowania obszaru dzisiejszego powiatu pułtuskiego sięgają epoki kamienia. Mezolityczne znaleziska ze Stawinogi, zaliczane do kultury komornickiej, dokumentują obecność społeczności łowiecko-zbierackich. Młodsza epoka kamienia przyniosła zróżnicowanie tradycji kulturowych i sposobów gospodarowania. Grób skrzynkowy w Kleszewie poświadcza kulturę amfor kulistych, związaną z gospodarką rolniczo-hodowlaną. Materiały subneolityczne, wiązane z kulturą niemeńską i kulturą ceramiki grzebykowo-

dołkowej, dokumentują natomiast posługiwanie się ceramiką przy zachowaniu łowiecko-zbierackich podstaw gospodarki.

Epokę brązu i wczesną epokę żelaza reprezentują osady, ślady osadnicze i cmentarzyska związane m.in. z kulturami trzciniecką i łużycką. Formy gospodarowania były zróżnicowane, a badania w Kacicach wskazują również na sezonowe lub kilkusezonowe użytkowanie terenu. Przemiany obrzędowości pogrzebowej poświadczają znaleziska kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych. W młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich funkcjonowały osady oraz nekropole kultury przeworskiej; z okresu wpływów rzymskich pochodzą także świadectwa kultury wielbarskiej, m.in. w Kleszewie. Importowane przedmioty odkryte na cmentarzysku w Lutobroku potwierdzają kontakty wykraczające poza miejscowe środowisko.

We wczesnym średniowieczu rozwijało się osadnictwo wiejskie, któremu towarzyszyły cmentarzyska i ośrodki obronne. Pozostałości zagrody w Kacicach dokumentują łączenie funkcji mieszkalnych z przetwarzaniem pożywienia i domową wytwórczością. O obecności umocnionych ośrodków świadczy grodzisko z podgrodziem w Gródku Nowym, datowane na XI–XII wiek.

Szczególne znaczenie miało ukształtowanie się Pułtusa jako ośrodka administracyjnego, obronnego, gospodarczego i religijnego. Zasiedlenie wzgórza zamkowego jest poświadczone od połowy XII wieku, a około 1230 r. rozpoczęto budowę nowego centrum kasztelanii biskupiej. W XIII–XIV wieku funkcjonował tu zespół określany jako proto-miasto, stanowiący formę pośrednią między grodem a miastem lokacyjnym. Drewniane ulice, utrzymywane podziały działek i wielokrotnie odnawiana zabudowa dokumentują organizację przestrzeni osadniczej. Koncentracji funkcji towarzyszył rozwój rzemiosła przy zachowaniu zajęć rolniczych i hodowlanych.

Późne średniowiecze i czasy nowożytne pozostawiły świadectwa dalszego użytkowania i przekształcania miasta oraz osadnictwa wiejskiego. Stanowiska datowane na XIV–XVIII wiek dokumentują zagospodarowanie terenów poza Pułtuskim, natomiast miejskie nawarstwienia wiążą się z zabudową, komunikacją, handlem, obiektami sakralnymi i miejscami pochówku.

Zabytki archeologiczne wpisane do rejestru

Ochroną rejestrową objęto osady pradziejowe i wczesnośredniowieczne, cmentarzyska oraz historyczne nawarstwienia Pułtusa. Zasób ten dokumentuje różne etapy rozwoju

osadnictwa, funkcje miejsc i formy obrządku pogrzebowego. Zestawienie wpisów wraz z informacjami o ich identyfikacji przedstawiono w podrozdziale 4.3.

Ochronę reliktyw archeologicznych uwzględniono również w zakresach wpisów zespołów sakralnych. Dotyczy to m.in. warstw kulturowych cmentarzy przykościelnych w Przewodowie (A-334) i Winnicy (A-376). Rozpoznawanie zakresu ochrony archeologicznej wymaga zatem uwzględniania także wpisów zespołowych i obszarowych.

Najważniejsze wyniki badań

Wielofazowość osadnictwa dokumentuje stanowisko w Kleszewie, badane przez Stefana Woydę w latach 1964-1972. Według Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego w Pruszkowie rozpoznano tam około 6700 m² i blisko 1100 obiektów archeologicznych. Odkrycia obejmowały pozostałości osady z epoki brązu, związane z kulturami trzciniecką i łużycką, cmentarzysko kultur przeworskiej i wielbarskiej oraz niewielką nekropole wczesnośredniowieczną. Stanowisko dostarcza więc informacji o kilku odrębnych fazach zasiedlenia i użytkowania tego miejsca; nie należy utożsamiać ich z udowodnioną ciągłością osadniczą.

Wiedzę o okresie wpływów rzymskich poszerzają badania cmentarzyska w Lutobroku, odkrytego w 2008 r. na wzniesieniu nad doliną Prutu. Muzeum Regionalne w Pułtusku opisuje 40 rozpoznanych obiektów, obejmujących groby jamowe i popielnicowe, a także jamy i paleniska związane z użytkowaniem nekropoli. Datowanie przedstawionych pochówków rozciąga się od przełomu er do początku III w. n.e. Wśród znalezisk wymieniono m.in. miecz importowany z Cesarstwa Rzymskiego, elementy wyposażenia wojownika, ozdoby i narzędzia. Są one źródłem wiedzy o obrzędowości pogrzebowej i kontaktach ówczesnych mieszkańców regionu.

Wczesnośredniowieczne osadnictwo dzisiejszego powiatu poświadczają również stanowiska wymienione w rejestrze: osady w Przewodowie Nowym i Koziegłowach, ślady osady w Gzowie datowane na XI–XII w. oraz cmentarzysko w Kościeszach z XI w. Zestaw ten dokumentuje zarówno miejsca zamieszkania, jak i pochówku. Sam wykaz rejestrowy nie pozwala jednak odtworzyć pełnego rozmieszczenia ani gęstości ówczesnego osadnictwa.

Dla poznania średniowiecznego Pułtusa podstawowe znaczenie miały odkrycia na wzgórzu zamkowym. Badania prowadzone tam w latach 1976–1985 odsłoniły ponad 150 zespołów zabudowań drewnianych oraz kilkanaście poziomów nawierzchni ulic i podwórek. Warunki zalegania umożliwiły przetrwanie przedmiotów z drewna, skóry i tkanin oraz

szczątków roślinnych. W interpretacji prezentowanej przez Muzeum Regionalne odsłonięty ośrodek miał charakter proto-miasta, czyli formy przejściowej pomiędzy grodem a miastem lokacyjnym. Wyniki badań pokazują znaczenie nawarstwień pod dzisiejszą zabudową dla poznania organizacji przestrzeni, rzemiosła i codziennego życia mieszkańców.

Zakres archeologii obejmuje także młodsze świadectwa przeszłości. Lokalnym przykładem są badania sondażowe pola bitwy pod Pułtuskim z 1806 r., prowadzone w latach 2002–2006. Pozyskane militaria i elementy wyposażenia żołnierskiego zostały wykorzystane w ekspozycji Muzeum Regionalnego. Uwzględnienie takich źródeł poszerza obraz dziedzictwa o materialne pozostałości wydarzeń znanych również z przekazów pisanych.

Zagrożenia i kierunki ochrony

Zagrożeniami dla stanowisk archeologicznych są roboty ziemne związane z zabudową i infrastrukturą, głęboka orka, eksploatacja kruszywa oraz nielegalne wydobywanie zabytków. W działaniach powiatu należy uwzględniać dziedzictwo archeologiczne już na wczesnym etapie przygotowania inwestycji. Dla przedsięwzięć powiatu, zwłaszcza drogowych i związanych z nieruchomościami zabytkowymi, oznacza to sprawdzenie lokalizacji robót względem aktualnych danych konserwatorskich już na etapie koncepcji. Zalecane jest takie kształtowanie zakresu i technologii prac, aby zachować relikty w miejscu ich występowania. Weryfikacja powinna uwzględniać również warstwy kulturowe objęte wpisami obszarowymi i zespołowymi, w tym w historycznej części Pułtusa.

Jeżeli realizacja robót wymaga badań archeologicznych dla ochrony zabytku, zakres i rodzaj niezbędnych badań określa wojewódzki konserwator zabytków w drodze decyzji, na zasadach art. 31 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Prowadzenie badań wymaga pozwolenia zgodnie z art. 36 ust. 1 pkt 5. W razie odkrycia podczas robót przedmiotu, który może być zabytkiem, należy wstrzymać prace mogące go uszkodzić, zabezpieczyć przedmiot i miejsce odkrycia oraz niezwłocznie zawiadomić właściwego konserwatora, a gdy jest to niemożliwe – właściwego wójta lub burmistrza, zgodnie z art. 32 ustawy.

Działania powiatu powinny ponadto obejmować współpracę z gminami i WUOZ przy wymianie informacji o stanowiskach oraz z Muzeum Regionalnym w Pułtuskach przy upowszechnianiu wyników badań i zasad postępowania z przypadkowymi znaleziskami. Przedstawione rozpoznanie źródłowe należy uzupełniać o dokumentację nowych odkryć oraz ustalenia konserwatorskie dotyczące stanu zachowania i zagrożeń konkretnych stanowisk.

3.4. Zabytki nieruchome

Charakterystyka zasobu

Zabytki nieruchome powiatu pułtuskiego dokumentują rozwój miasta biskupiego, wiejskiej sieci parafialnej, majątków ziemskich i osadnictwa rolniczego, a także przemiany związane z rozwojem szkolnictwa, administracji, rzemiosła i wojskowości. Zasób obejmuje historyczne układy przestrzenne, zespoły sakralne, zamek i dawne rezydencje, parki, zabudowę mieszkalną, obiekty publiczne, folwarczne i techniczne, fortyfikacje, cmentarze oraz małą architekturę. Wartości poszczególnych obiektów wynikają zarówno z ich substancji i formy architektonicznej, jak i z powiązań z otoczeniem oraz historyczną funkcją.

Największe skupienie monumentalnej architektury znajduje się w Pułtusku. Obok zabytków o genezie średniowiecznej występują tu znaczące realizacje renesansowe i barokowe, klasycystyczne budynki publiczne oraz zabudowa XIX i XX wieku. Poza miastem szczególne znaczenie mają zespoły kościelne, dwory i parki, pozostałości gospodarki folwarcznej oraz rozproszona zabudowa wiejska. Udział tych grup jest zróżnicowany przestrzennie: zachodnia część powiatu zachowuje liczne ślady dawnych majątków i osadnictwa rolniczego, natomiast obszary położone na wschód od Narwi wiążą się również z dziedzictwem Puszczy Białej.

Charakterystyka obejmuje obiekty wpisane do rejestru oraz zabytki rozpoznane w ewidencjach i opracowaniach naukowych. Ochrona pojedynczego budynku, zespołu i otoczenia może mieć różny zakres, dlatego wpisu parku lub historycznego układu przestrzennego nie należy utożsamiać z indywidualnym wpisem wszystkich znajdujących się w nim obiektów. Istotne jest również rozróżnienie czasu założenia instytucji lub parafii od daty powstania zachowanej budowli. Liczne zabytki mają kilka faz budowy, a ich obecna forma jest wynikiem przebudów i odbudów.

Układ urbanistyczny i zabudowa miejska

Szczególne miejsce w dziedzictwie powiatu zajmuje historyczny zespół Pułtusza, którego rozplanowanie pozostaje ściśle związane z Narwią, jej odnogami i przeprawami. Miasto lokacyjne ukształtowano na wyspie, pomiędzy wzgórzem zamkowym a zespołem kolegiackim. Wydłużony rynek, wieża ratuszowa, pierzeje domów i ulice prowadzące ku mostom tworzą układ, w którym budowle sakralne, siedziba biskupia i zabudowa mieszczańska

pełnią odmienne, wzajemnie uzupełniające się role. Kanały, nabrzeża i zieleń współtworzą jego kompozycję oraz powiązanie z krajobrazem doliny rzecznej.

Zabudowa mieszkalna historycznego centrum to przede wszystkim murowane, przeważnie piętrowe domy, których formę kształtowały przebudowy i odbudowy w XIX i XX wieku. Rytm otworów, gzymsy, podziały elewacji, bramy przejazdowe oraz proporcje dachów decydują o charakterze pierzei. Indywidualne opracowanie fasad, widoczne m.in. w Domu Organka przy Rynku, uzupełnia wartość całego zespołu. Dzisiejszy wygląd centrum jest również rezultatem odbudowy po pożarze z 1875 r. i zniszczeniach II wojny światowej. Część kamienic otrzymała wówczas formy nawiązujące do klasycyzmu. Wartość historyczna obejmuje więc zarówno starszą substancję budowlaną, niekiedy zachowaną w piwnicach, jak i późniejsze, udokumentowane fazy przekształceń.

Stan zachowania historycznej zabudowy mieszkalnej Pułtusza jest zróżnicowany. Obok budynków utrzymanych w dość dobrym stanie występują obiekty wymagające remontów. W zabudowie centrum występują okna z PVC oraz elewacje poddane termomodernizacji. Potrzeby ochrony dotyczą zatem zarówno poprawy stanu budynków, jak i zachowania tradycyjnych materiałów, detalu oraz historycznych podziałów elewacji. Ocena wykonanych modernizacji powinna uwzględniać ich wpływ na te cechy.

Dla zachowania tego dziedzictwa zasadnicze znaczenie mają rozplanowanie ulic i placów, podziały parcelacyjne, ciągłość i skala pierzei oraz relacje widokowe między kolegiatą, zamkiem, wieżą ratuszową i pozostałą zabudową. Zmiany pojedynczych budynków i przestrzeni publicznych należy oceniać także pod kątem ich wpływu na kompozycję całego zespołu.

Architektura sakralna i zespoły klasztorne

Architektura sakralna należy do najważniejszych grup zabytków powiatu pod względem wartości artystycznych i znaczenia przestrzennego. Obejmuje świątynie murowane i drewniane, od późnego średniowiecza po XX wiek, oraz towarzyszące im klasztory, dzwonnice, plebanie, dawne cmentarze przykościelne i ogrodzenia. Zespoły te dokumentują rozwój parafii, mecenat biskupi i zakonny oraz przemiany miejscowej kultury budowlanej.

W najstarszej warstwie zasobu istotne jest współistnienie tradycji późnogotyckiej i rozwiązań renesansowych. Pierwszą reprezentuje kościół Świętej Trójcy w Winnicy, z charakterystycznymi ostrołukowymi arkadami i wąskimi nawami bocznymi. Szczególną rangę ma kolegiata Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Pułtusku, której średniowieczna

budowla uzyskała w XVI wieku wyjątkową kompozycję renesansowego wnętrza. Kolebkowe sklepienie nawy głównej i prezbiterium, jego geometryczna dekoracja i malowidła oraz kopułowa kaplica biskupa Andrzeja Noskowskiego tworzą spójny program architektoniczny i artystyczny. Znaczenie kolegiaty potwierdza uznanie jej za pomnik historii w 2018 r.

Nowożytnie fundacje zakonne wprowadziły większe i bardziej złożone zespoły, łączące świątynię z zabudową klasztorną i jej zapleczem. Różnorodność rozwiązań barokowych ilustrują kościół pojezuicki śś. Piotra i Pawła w Puławach, z emporami nad nawami bocznymi, oraz halowy kościół pobernardyński w Strzegocinie. Wartość takich założeń wynika również z relacji między budynkami i historycznymi funkcjami poszczególnych części. Późniejsze adaptacje i odbudowy sprawiają, że obecna forma zespołów nie zawsze odpowiada ich pierwotnemu wyglądowi.

Odrębną tradycję reprezentują drewniane kościoły w Sokołowie Włosściańskim i Gąsiorowie. Pierwszy ilustruje prostszy typ świątyni z wnętrzem podzielonym słupami, drugi – przenoszenie form późnobarokowej architektury murowanej do budownictwa drewnianego. Obiekty te stanowią świadectwo tradycyjnych technik budowlanych oraz ważny element dziedzictwa drewnianej architektury sakralnej powiatu puławskiego. Późniejszą warstwę tworzą murowane świątynie historyzujące, w tym duże kościoły neogotyckie, takie jak w Pniewie oraz realizacje i przebudowy międzywojenne. Odbudowa kościoła w Obrytem pokazuje nawiązywanie w tym okresie do form dawnej polskiej architektury.

Architektura sakralna należy do lepiej zachowanych grup zabytków powiatu. Korzystny stan wielu świątyń, zarówno murowanych, jak i drewnianych, ma szczególne znaczenie ze względu na ich wysokie wartości historyczne i artystyczne. Potrzeby tej grupy są jednak zróżnicowane: w dobrze zachowanych kościołach najważniejsze jest utrzymanie ich kondycji i zapobieganie utracie historycznych elementów podczas modernizacji, natomiast część budowli sakralnych i poklasztornych wymaga prac remontowych. Dobrą praktyką jest łączenie bieżącego utrzymania świątyni z konserwacją jej historycznej substancji. Pozwala to godzić potrzeby użytkowe z zachowaniem cech decydujących o wartości zabytkowej kościołów.

Ochrona tej grupy powinna uwzględniać bryłę, konstrukcję i układ wnętrza świątyni oraz jej związek z dzwonnica, cmentarzem, ogrodzeniem i drzewostanem. Szczególnego znaczenia nabiera zachowanie oryginalnych materiałów i detalu, a przy obiektach drewnianych również ciągłość tradycyjnych rozwiązań ciesielskich i właściwe zabezpieczenie konstrukcji.

Rezydencje, parki i zabudowa folwarczna

Dziedzictwo rezydencjonalne obejmuje siedzibę biskupów plockich oraz wiejskie zespoły pałacowe i dworskie. Wspólną cechą tej grupy jest powiązanie funkcji mieszkalnej i reprezentacyjnej z otoczeniem krajobrazowym oraz zapleczem gospodarczym. Zamek w Pułtuskę wyróżnia się rangą historyczną, skalą i położeniem nad Narwią. Jego wielofazowa zabudowa, dziedziniec, most arkadowy i park tworzą założenie, którego wartość wynika z wielowiekowej funkcji rezydencji biskupiej oraz znaczenia w kompozycji miasta. Na jego obecną formę wpłynęły także późniejsze odbudowy i adaptacja na Dom Polonii.

W zespołach wiejskich zróżnicowanie skali i programu architektonicznego wyrażają rozbudowane siedziby pałacowe oraz skromniejsze dwory. Charakterystyczną relację między rezydencją, zielenią i gospodarką majątku ilustrują Zatory, gdzie pałacowi i parkowi towarzyszy zespół folwarczny obejmujący m.in. gorzelnię, młyn, spichlerz i zabudowania stajenne. Dwór w Głęczynie pokazuje natomiast wykorzystanie klasycyzujących form, w tym kolumnowego portyku, do podkreślenia reprezentacyjnego charakteru siedziby ziemiańskiej. Oba przykłady wskazują na znaczenie ochrony kompozycji założenia, a nie wyłącznie głównego budynku.

Samodzielną wartość zachowują parki i pozostałości zieleni komponowanej, również tam, gdzie zabudowa uległa przekształceniom lub nie zachowała się. Świadczeniami dawnych założeń są m.in. parki podworskie w Ołdakach i Pękowie, a szczególnym przykładem historycznego urządzenia dojazdu jest aleja kasztanowa z brukowaną nawierzchnią w Kościeszach. Istotne dla tej grupy są układy dróg, drzewostan, powiązania widokowe oraz relacje części reprezentacyjnej, parkowej i gospodarczej. Ich zachowanie powinno stanowić podstawę oceny nowych funkcji i przekształceń przestrzennych.

Wiejskie założenia rezydencjonalne należą do grup o wyraźnie zróżnicowanej sytuacji konserwatorskiej. W Pękowie dwór znajduje się w dość dobrym stanie, a uporządkowany park zachowuje starodrzew. W Głęczynie dwór jest nieużytkowany i pozostaje w złym stanie, natomiast dwór w Klukowie zachował się jako ruina. W Zatorach trwają szeroko zakrojone prace remontowe i konserwatorskie. Potrzeby tej grupy obejmują zatem zarówno utrzymanie zachowanych założeń, jak i zabezpieczanie obiektów w złym stanie oraz prowadzenie prac obejmujących powiązane ze sobą części zespołów.

Zabudowa mieszkalna i gospodarcza wsi

Historyczne budownictwo wiejskie tworzą drewniane i murowane domy oraz obiekty gospodarcze, szczególnie z końca XIX i pierwszej połowy XX wieku. Zasób obejmuje także budynki powstałe w pierwszych latach powojennych, kontynuujące wykorzystanie drewna w budownictwie mieszkalnym. Jest to świadectwo miejscowych praktyk budowlanych, warunków życia i organizacji gospodarstw. Regionalny aspekt tej grupy dobrze ilustruje chałupa kurpiowska w Obrytem, datowana na około 1915 r., reprezentująca dziedzictwo budownictwa mieszkalnego Puszczy Białej.

Na terenach położonych na wschód od Narwi zachowało się więcej drewnianych chałup, jednak ich stan jest zróżnicowany. Wyraźna obecność tradycyjnego budownictwa w tej części powiatu łączy się z potrzebami remontowymi poszczególnych domów.

Wartości tej zabudowy nie ograniczają się do wystroju elewacji. Znaczenie mają również skala i proporcje domów, konstrukcja, kształt dachów, stolarka oraz usytuowanie budynków w obrębie siedliska. Zabudowa gospodarcza uzupełnia obraz historycznej zagrody i sposobu jej użytkowania. Podczas oceny konserwatorskiej należy więc rozpoznawać zachowane relacje domu, podwórza i zaplecza gospodarczego. Dla utrzymania charakteru tej grupy istotne jest dostosowanie remontów i modernizacji do cech poszczególnych obiektów, z zachowaniem wartościowych elementów tradycyjnego budownictwa.

Budynki publiczne i szkolne

Zabudowa publiczna dokumentuje administracyjne, oświatowe i społeczne funkcje Pułtuszki oraz rozwój instytucji na terenach wiejskich. Obejmuje budynki wznoszone dla określonej instytucji, a także starsze obiekty przystosowywane do nowych zadań. Ważnym nurtem architektury publicznej miasta jest klasycyzm, reprezentowany m.in. przez dawną siedzibę władz obwodu pułtuskiego przy Rynku 23. W zabudowie szkolnej szczególne znaczenie mają gmach Liceum Ogólnokształcącego im. Piotra Skargi, związany z wielowiekową tradycją pułtuskiego szkolnictwa oraz dawne seminarium duchowne, użytkowane przez Zespół Szkół im. Bolesława Prusa. Historyczna ciągłość funkcji edukacyjnych jest tu ważnym składnikiem wartości zabytkowej, niezależnym od daty powstania obecnych budynków.

Na terenach wiejskich wyróżnia się zespół szkoły rolniczej w Gołądkowie, ukształtowany w latach 20. XX wieku. Łączy on zabudowę dydaktyczną i administracyjną

z gospodarczą, odzwierciedlając praktyczny charakter kształcenia rolniczego. Stan zachowania poszczególnych budynków zespołu jest niejednorodny, dlatego dobrej kondycji części zabudowy nie należy odnosić do całego założenia. Z kolei wykorzystanie dawnej szkoły w Pniewie przez Kuźnię Kurpiowską pokazuje możliwość powiązania historycznej zabudowy z edukacją regionalną. Dalsze użytkowanie zabytków na cele publiczne wymaga godzenia potrzeb instytucji z zachowaniem charakterystycznych brył, układów wnętrz, detalu i kompozycji zespołów.

Zabytki techniki i zaplecza gospodarczego

Dziedzictwo techniki wiąże się przede wszystkim z przetwórstwem rolnym i zapleczem gospodarczym dawnych majątków oraz instytucji. Jego rozpoznawalnymi przykładami są drewniane wiatraki, reprezentujące różne rozwiązania konstrukcyjne: typ holenderski w Cieńszy i koźlak w Górcie Powielińskiej. Ich wartość wynika z formy budowli, konstrukcji i historycznej funkcji, a także z roli w otwartym krajobrazie wiejskim.

Oba wiatraki ilustrują różne problemy ochrony zabytków techniki. Obiekt w Cieńszy znajduje się w złym stanie zachowania. Koźlak w Górcie Powielińskiej jest zachowany w dość dobrym stanie, ale został częściowo oszalowany blachą. W tej grupie ocena kondycji budowli powinna zatem uwzględniać także zachowanie charakterystycznych rozwiązań materiałowych i konstrukcyjnych.

Uzupełnieniem tej grupy są obiekty produkcyjne i magazynowe zespołów folwarcznych, szczególnie czytelne w Zatorach, oraz budowle związane z gospodarczym zapleczem miasta. Wyjątkowy przykład stanowią pojezuickie piwnice we Wzgórzu Abrahama w Pułtusk: pomieszczenia urządzone w skarpie służyły przechowywaniu żywności dla kolegium. Obiekty techniczne i gospodarcze pozwalają odtworzyć sposób funkcjonowania większych zespołów. Ich ochrona powinna zachowywać rozpoznawalność dawnej funkcji także po adaptacji do nowych potrzeb.

Architektura obronna i wojskowa

Zabytki związane z obronnością dokumentują kolejne etapy rozwoju fortyfikacji: od pozostałości XVI-wiecznych murów i baszty miejskiej Pułtuska, przez późniejsze założenia forteczne i koszarowe, po schrony z 1939 r. Różnią się zarówno konstrukcją, jak i sposobem powiązania z przestrzenią. Relikty obwarowań są częścią historycznego miasta, natomiast forty

Kacice i Lipniki należy rozpatrywać również jako założenia terenowe, których wartość obejmuje ukształtowanie terenu i układ dojazdów. Zabudowa koszarowa przy ul. Wojska Polskiego oraz betonowe schrony ilustrują dalsze przemiany wojskowego zagospodarowania Pułtusa.

W ochronie architektury wojskowej powiatu istotne są zarówno potrzeby remontowe, jak i zachowanie historycznych cech budowli poddawanych przekształceniom. Zły stan fortu Lipniki wskazuje na potrzebę prac zabezpieczających i konserwatorskich, których zakres wymaga szczegółowego rozpoznania. W zabudowie koszarowej uszkodzeniom łoża elewacji towarzyszą zmiany materiałowe, w tym zastosowanie okien z PVC. Naprawa substancji powinna być tutaj powiązana z oceną wpływu dotychczasowych modernizacji na charakter architektury. Prace prowadzone przy poszczególnych budynkach powinny służyć również zachowaniu spójności architektonicznej całego zespołu.

W tej grupie ochrona powinna uwzględniać zachowane elementy konstrukcji, formy ziemne oraz relacje między poszczególnymi częściami założeń.

Cmentarze

Cmentarze są świadectwem historii miejscowych społeczności, dawnych podziałów wyznaniowych i wydarzeń wojennych. Wartość zabytkowa dotyczy zarówno nagrobków i kaplic, jak i całych założeń: rozplanowania kwater, alei, granic, bram, ogrodzeń i zieleni. Związek nekropolii z architekturą sakralną szczególnie wyraźnie przedstawia cmentarz przy kościele Świętego Krzyża w Pułtusku. Wielowyznaniową przeszłość powiatu dokumentują również cmentarz żydowski w Pułtusku i cmentarz mariawicki w Powielinie. Odrębną grupę stanowią miejsca pochówków wojennych, w tym cmentarz z I wojny światowej w Bielach oraz rozbudowane założenie cmentarza żołnierzy radzieckich w Kleszewie.

Stan zachowania historycznych nekropolii powiatu jest zróżnicowany, a ich ocena wymaga uwzględnienia zarówno kondycji całych założeń, jak i wartości oraz stanu poszczególnych nagrobków. Dobre zachowanie części cmentarzy stanowi mocną stronę zasobu, jednak obok bieżącego utrzymania istotną potrzebą pozostaje konserwacja historycznych pomników nagrobnych. Problem ten dotyczy m.in. cmentarza przy kościele Świętego Krzyża w Pułtusku, gdzie zachowały się wartościowe nagrobki wymagające prac remontowo-konserwatorskich. Dobrą praktyką jest łączenie opieki nad nekropolią z systematyczną konserwacją jej najcenniejszych i najbardziej zagrożonych elementów. Pozwala to zachować historyczny charakter cmentarza, którego wartość tworzą również

autentyczne materiały, formy nagrobków i inskrypcje dokumentujące dzieje miejscowej społeczności.

Kaplice, kapliczki i krzyże

Wśród mniejszych budowli sakralnych wyróżniają się kaplice grobowe i cmentarne. Kaplica Grąbczewskich w Przewodowie Poduchownym z 1831 r. łączy formy neobarokowe z elementami neogotyckimi. Murowana kaplica na cmentarzu w Winnicy, z drugiej połowy XIX wieku, reprezentuje neogotyk. Obiekty te pełnią funkcję miejsca pochówku i upamiętnienia, a zarazem stanowią ważne elementy kompozycyjne otaczających je zespołów.

Kapliczki, krzyże i figury przydrożne są rozproszonymi świadectwami miejscowych fundacji i praktyk religijnych. Katalog i ewidencje dokumentują obiekty murowane, kamienne, metalowe i drewniane, pochodzące przede wszystkim z XIX i pierwszej połowy XX wieku. Występują one przy drogach, skrzyżowaniach, w obrębie wsi i w otoczeniu zespołów sakralnych. Ich znaczenie określają forma architektoniczna, inskrypcje fundacyjne, ikonografia oraz związek z konkretnym miejscem.

Zróznicowanie tej grupy obejmuje kapliczki murowane i murowano-metalowe, krzyże z kamiennymi podstawami i metalowym zwieńczeniem oraz drewniane formy słupowe, reprezentowane przez kapliczkę w Pniewie. Niewielka skala tych obiektów łączy się z ich znaczeniem dla historycznego charakteru dróg i przestrzeni wiejskich, dlatego istotnym składnikiem ich wartości pozostaje usytuowanie wraz z najbliższym otoczeniem.

Szczególnego uwzględnienia w działaniach powiatu wymaga kapliczka w Nowym Niestępowie, związana częściowo z gruntem powiatowym. Po pracach konserwatorskich znajduje się w dobrym stanie zachowania.

Obiekty związane z Powiatem Pułtuskim

Zabytki położone na gruntach Powiatu Pułtuskiego lub użytkowane przez jego jednostki mają szczególne znaczenie dla realizacji programu, ponieważ opieka nad nimi wiąże się bezpośrednio z wykonywaniem zadań publicznych. W przypadku dawnego seminarium przy ul. Konopnickiej 9, mieszczącego Zespół Szkół im. Bolesława Prusa oraz budynku Liceum Ogólnokształcącego im. Piotra Skargi wraz z ogrodzeniem istotne jest godzenie funkcji oświatowej z zachowaniem wartości historycznej i architektonicznej. Oba gmachy szkolne znajdują się w dobrym stanie zachowania. Planowanie remontów, modernizacji instalacji

i poprawy dostępności powinno uwzględniać zabytkową strukturę budynków oraz ich otoczenie.

Powiązania z mieniem powiatowym obejmują również obiekty o odmiennym charakterze, wymagające dostosowania sposobu opieki do ich wartości i sytuacji własnościowej. W odniesieniu do schronu bojowego przy ul. 3 Maja 20 istotne jest zachowanie cech historycznej budowli obronnej. Opieka nad kapliczką w Nowym Niestępowie wymaga natomiast współdziałania z właścicielami prywatnymi, ponieważ obiekt jest posadowiony częściowo na gruncie powiatowym, a częściowo prywatnym.

Osobny zakres odpowiedzialności wynika z gospodarowania przez Starostę nieruchomościami Skarbu Państwa. Dotyczy on zarówno zabudowy poklasztornej w Strzegocinie, jak i cmentarza wojennego w Kleszewie oraz kanałów i wałów położonych w obrębie chronionego układu Pułtusa. Zróżnicowanie tych obiektów wymaga uwzględnienia wartości architektonicznych, przestrzennych i upamiętniających, a w przypadku kanałów i wałów także ich funkcji przeciwpowodziowej.

Znaczenie zasobu dla realizacji programu

Dziedzictwo nieruchome powiatu pułtuskiego łączy zabytki miasta biskupiego z architekturą wiejskich parafii, dawnych majątków ziemskich i osadnictwa rolniczego. Szczególne miejsce zajmuje Pułtusk, gdzie historyczny układ nad Narwią, kolegiata, zamek i zabudowa związana z instytucjami kościelnymi oraz szkolnictwem dokumentują wielowiekową rolę miasta jako ośrodka religijnego, administracyjnego i edukacyjnego.

Najkorzystniej przedstawia się stan głównych zabytków sakralnych i publicznych Pułtusa, przy jednocześnie zróżnicowanej kondycji historycznej zabudowy mieszkalnej. Na terenach wiejskich dobrze zachowane kościoły i utrzymywane założenia współtworzą zasób z nieużytkowanymi dworami, ruinami oraz obiektami techniki wymagającymi prac. Wschodnią część powiatu wyróżnia większa liczba zachowanych chałup drewnianych o niejednorodnym stanie. Obok potrzeb remontowych istotnym problemem pozostają przekształcenia związane z modernizacją budynków, zwłaszcza wymianą stolarki i termomodernizacją, których wpływ na historyczne materiały i formę architektoniczną wymaga osobnego uwzględnienia.

3.5. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome powiatu pułtuskiego mają przede wszystkim charakter sakralny i sepulkralny. Zasadniczą część zasobu tworzą wyposażenie i wystrój kościołów, a także nagrobki, epitafia oraz obiekty kultu przydrożnego. Dziedzictwo to odzwierciedla znaczenie Pułtusa jako ośrodka biskupiego i zakonnego, a także wielowiekowe funkcjonowanie parafii wiejskich. Obok dzieł średniowiecznych i renesansowych szczególnie licznie reprezentowane są realizacje barokowe i rokokowe, którym towarzyszą późniejsze uzupełnienia z XIX i początku XX w. Zróżnicowanie chronologiczne łączy się z odmiennością środowisk artystycznych i fundatorów: biskupów, duchowieństwa zakonnego i parafialnego, właścicieli ziemskich oraz mieszkańców miasta i wsi.

Charakterystyczną cechą wyposażenia świątyń jest jego wielowarstwowość. Ołtarze, obrazy i rzeźby pochodzące z różnych okresów współtworzą wnętrza kształtowane przez kolejne fundacje, przebudowy i zmiany potrzeb liturgicznych. Szczególne znaczenie ma kolegiata pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Pułtusku, w której renesansowy wystrój współlistnieje z rozbudowanym wyposażeniem barokowym. O wartości tego zespołu decydują zarówno poszczególne dzieła, jak i ich powiązania z architekturą oraz upamiętnieniem fundatorów. Ołtarze, stalle, ambona, epitafia i dekoracja malarska dokumentują kolejne etapy przekształcania kościoła oraz udział biskupiego mecenatu w jego urządzaniu.

W wyposażeniu kościelnym istotną grupę stanowią dzieła snycerstwa i rzeźby, przede wszystkim ołtarze z figurami świętych, krucyfiksy, ambony i chrzcielnice. Ich formy obejmują późnogotycką rzeźbę, renesansowe i manierystyczne rozwiązania stolarskie oraz rozbudowaną dekorację baroku i rokoka. W kolegiacie pułtuskiej tę różnorodność reprezentują m.in. późnogotycki krucyfix, renesansowa empora muzyczna i barokowa ambona w kształcie łodzi. Wyposażenie kościołów w Gąsiorowie, Winnicy i Strzegocinie ukazuje znaczenie nowożytnego snycerstwa także poza Pułtuskim. Zachowane w Winnicy elementy rokokowe, częściowo włączone w późniejsze struktury ołtarzowe, są przykładem przekształcania starszego wyposażenia. Z kolei wnętrza dawnych kościołów zakonnych w Pułtusku i Strzegocinie zachowują związki z tradycją artystyczną reformatów i bernardynów.

Malarstwo obejmuje obrazy ołtarzowe i dewocyjne, przedstawienia związane z kultem świętych, wizerunki fundatorów oraz obrazy umieszczane w feretronach. Do najważniejszych przykładów malarstwa renesansowego należy „Opłakiwanie” z 1559 r. w kaplicy biskupa Andrzeja Noskowskiego przy pułtuskiej kolegiacie, dzieło włoskie nieznanego autora. Jego obecność wskazuje na kontakty artystyczne wykraczające poza Mazowsze. Liczne obrazy

nowożytnie, zachowane również w kościołach wiejskich, dokumentują przede wszystkim rozwój kultu maryjnego, chrystologicznego i patronalnego. Feretrony, m.in. w Gąsiorowie i Zambskach Kościelnych, łączą malarstwo z oprawą snycerską i stanowią świadectwo procesyjnych form pobożności. Późniejsze obrazy z XIX w. dopełniają historycznie ukształtowane zespoły wyposażenia.

Osobne miejsce zajmują dekoracje malarskie związane z architekturą. W kolegiacie pułtuskiej renesansowe malowidła sklepienia oraz kaplice Noskowskiego należą do najważniejszych świadectw szesnastowiecznej kultury artystycznej regionu. Łączą dekorację ornamentalną i figuralną z programem religijnym oraz fundatorskim. Odmienny charakter ma późnobarokowa polichromia kościoła w Strzegocinie, której pierwotny program powstał w latach 1790-1791. Sceny figuralne i malowane iluzjonistycznie ołtarze podporządkowano całościowej aranżacji wnętrza. Dekoracja ta była jednak przemalowywana i poddawana rozległym rekonstrukcjom, dlatego zachowanie jej kompozycji nie oznacza zachowania całej pierwotnej warstwy malarskiej.

Ważnym składnikiem zasobu jest rzemiosło artystyczne, zwłaszcza złotnictwo. Obejmuje ono kielichy, monstrancje, relikwiarze i inne sprzęty liturgiczne, a także wota oraz metalowe sukienki nakładane na obrazy otaczane kultem. Wśród zabytków związanych z kolegiatą pułuską znajdują się dzieła gotyckie z XV w., natomiast w wyposażeniu parafii wiejskich wyraźnie zaznaczają się wyroby nowożytne. Przykładem jest barokowa monstrancja ofiarowana w 1689 r. kościołowi w Zambskach Kościelnych. Zróżnicowanie form i dekoracji dokumentuje przemiany stylistyczne, a inskrypcje, herby i znaki złotnicze pozwalają rozpoznawać fundatorów oraz powiązania z ośrodkami wytwórczymi, m.in. Warszawą, Toruniem i Gdańskiem. Młodsza warstwę tworzą wyroby z XIX i początku XX w., w tym przedmioty platerowane pochodzące z warszawskich firm.

Z mecenatem kościelnym wiąże się również zasób dawnych tkanin i szat liturgicznych. Szczególnie wartościowy zespół związany jest z kolegiatą pułuską, gdzie udokumentowano ornaty i dalmatyki wykonane z dawnych jedwabi, aksamitów i brokatów oraz zdobione haftem. Wyróżniają się dwa ornaty z około 1650 r. z herbami biskupa Karola Ferdynanda Wazy. Zabytkowe szaty zachowały się także w kościołach wiejskich, m.in. w Gzach, Sokołowie Włościańskim i Winnicy. Ich wartość obejmuje zarówno kunszt tkacki i hafciarski, jak i świadectwo fundacji oraz ponownego wykorzystywania cennych materiałów. W części szat zestawiano tkaniny pochodzące z różnych okresów, przez co datowanie materiału nie jest tożsame z datą wykonania całego przedmiotu.

Uzupełnieniem wyposażenia sakralnego są zabytkowe organy i prospekty organowe, łączące historię muzyki z rzemiosłem organmistrzowskim, stolarstwem i snycerstwem. Organy wraz z neorenesansowym prospektem z 1890 r. w kościele w Przewodowie stanowią przykład dziewiętnastowiecznej fundacji tego rodzaju. W kolegiacie pułtuskiej instrument z 1938 r. umieszczono w starszej szafie organowej, co ilustruje odrębność dziejów samego instrumentu i jego architektoniczno-rzeźbiarskiej oprawy.

Rozbudowaną i zróżnicowaną częścią dziedzictwa ruchomego jest sztuka sepulkralna. We wnętrzach kościelnych reprezentują ją pomniki nagrobne i epitafia, od renesansowego nagrobka biskupa Andrzeja Noskowskiego z 1561 r. po upamiętnienia z XIX w. W kolegiacie pułtuskiej szczególne znaczenie ma barokowy zespół epitafiów rodziny Załuskich, w którym inskrypcje, portrety i herby tworzą rozbudowany program pamięci rodowej. Epitafia zachowane poza Pułtuskim, m.in. w Winnicy, ukazują związki miejscowego ziemiaństwa z parafiami. Dzieła te łączą wartości rzeźbiarskie i kamieniarskie z informacjami o osobach, rodzinach i ich związkach z regionem.

Odrębny charakter mają nagrobki cmentarne, szczególnie licznie reprezentowane przez zabytkowe pomniki na cmentarzu przy kościele Świętego Krzyża w Pułtusk. Dziewiętnastowieczne i wczesno-dwudziestowieczne upamiętnienia mieszkańców miasta, duchownych i rodzin związanych z okolicą dokumentują przemiany form nagrobnych oraz działalność warsztatów kamieniarskich. Zespół ten uzupełniają pomniki na cmentarzach wiejskich, w tym w Sokołowie Włościańskim i Pniewie. Ich inskrypcje stanowią źródło do historii lokalnych społeczności, a opracowanie plastyczne współtworzy historyczny charakter nekropolii. Z pobożnością poza wnętrzami świątyń wiążą się ponadto obiekty kultu przydrożnego, wśród nich objęta wpisem do rejestru zabytków ruchomych kapliczka w Nowym Niestępowie.

Na charakter dziedzictwa ruchomego powiatu składają się zatem rozbudowane zespoły związane z biskupim i zakonnym Pułtuskim, wyposażenie parafii wiejskich oraz zabytki upamiętniające dawnych mieszkańców. Zestawienie tych grup ukazuje współistnienie dzieł sprowadzanych z ważnych ośrodków artystycznych i realizacji służących miejscowemu kultowi oraz pamięci rodzinnej. Szczególnie czytelne pozostają związki między fundacjami kościelnymi, historią poszczególnych rodzin i przekształceniami wnętrz. To one pozwalają rozpatrywać zabytki ruchome jako materialne świadectwa życia religijnego i społecznego ziemi pułtuskiej.

3.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

Zbiory muzealne i regionalne powiatu pułtuskiego dokumentują dzieje miejscowego osadnictwa, kulturę materialną miasta i wsi oraz działalność dawnych mieszkańców. Ich głównym ośrodkiem jest Muzeum Regionalne w Pułtusk, którego kolekcje uzupełniają zbiory społeczne i szkolne. Odrębną część tego zasobu stanowią archiwalia i zabytkowe materiały biblioteczne. Łącznie pozwalają one poznawać dziedzictwo powiatu poprzez przedmioty codziennego użytku, dzieła sztuki, dokumenty i ikonografię, również w odniesieniu do obiektów i tradycji, które nie zachowały się w pierwotnym otoczeniu.

Muzeum Regionalne w Pułtusk działa od 1964 r., początkowo pod nazwą Muzeum Historycznego. Jego organizatorem jest Gmina Pułtusk. Zbiory obejmują archeologię, historię, materiały historyczno-archiwalne i etnografię, a główne siedziby mieszczą się w wieży ratuszowej oraz w kamienicy przy ul. Rynek 36. Profil kolekcji odzwierciedla zarówno historię samego Pułtusa, jak i jego związek z otaczającym obszarem wiejskim. Muzeum gromadzi zabytki pozyskane z badań archeologicznych, pamiątki życia miejskiego, dokumentację wydarzeń historycznych i przedmioty związane z kulturą Puszczy Białej.

Szczególne znaczenie mają materiały archeologiczne z badań prowadzonych na wzgórzu zamkowym i w innych częściach Pułtusa. Obok ceramiki, wyrobów metalowych i narzędzi obejmują one przedmioty wykonane z drewna, skóry, tkanin, kości i poroża. Zachowanie materiałów organicznych poszerza możliwości poznania średniowiecznego rzemiosła i warunków życia, słabiej rozpoznawalnych na stanowiskach, gdzie takie surowce uległy rozkładowi. Do charakterystycznych znalezisk należy jedwabny szal przetykany złotą nicią z przełomu XIII i XIV w. Zabytki te stanowią podstawę ekspozycji „Średniowieczne proto-miasto w Pułtusk”, łączącej oryginalne znaleziska z wynikami badań nad przedlokacyjną strukturą osadniczą.

Zbiory historyczne i archiwalne muzeum ukazują organizację życia miejskiego, działalność rzemiosła oraz przemiany Pułtusa. Do najstarszych dokumentów należą statut cechu szewców z 1540 r. i jego potwierdzenie z 1644 r. Ważną grupę tworzą pieczęcie, medale, odznaczenia i sztandary miejscowych organizacji, a także militaria oraz pamiątki związane z kampanią napoleońską 1806-1807. Ikonografia obejmuje miedzioryt z panoramą miasta według rysunku Ericha Dahlberga z 1657 r., dawne fotografie i pocztówki. Wraz z materiałami kartograficznymi pozwalają one śledzić zmiany zabudowy, przestrzeni publicznych i otoczenia zabytków. Część pocztówek udostępniono w internetowym katalogu zbiorów, wraz z opisami i numerami inwentarzowymi.

Artystyczny i etnograficzny profil muzeum dopełnia obraz lokalnej kultury. Malarstwo reprezentuje m.in. obraz „Nereidy” Teofila Kwiatkowskiego, artysty urodzonego w Pułtusk. Stroje ludowe, tkaniny i wyroby garncarskie dokumentują natomiast kulturę Puszczy Białej, łącząc historię regionu z codziennymi praktykami jego mieszkańców. Kolekcje te umożliwiają analizę wzornictwa, technik wykonania i zmian sposobu użytkowania przedmiotów. Odrębny, przyrodniczy składnik zbiorów stanowią okazy meteorytu Pułtusk, pochodzące z deszczu meteorytowego z 30 stycznia 1868 r.

Istotną rolę w zachowaniu dziedzictwa wiejskiego pełni Kuźnia Kurpiowska w Pniewie, prowadzona przez Stowarzyszenie „Puszcza Biała – Moja Mała Ojczyzna”. Izba regionalna mieści się w dawnej szkole, a zgromadzone w niej przedmioty pochodzą m.in. od okolicznych mieszkańców. Wyposażenie obejmuje sprzęty gospodarskie i domowe, warsztat tkacki z narzędziami do obróbki lnu, dawne zabawki, obrazy religijne i rzeźby. Aranżacja wnętrza ukazuje związki tych przedmiotów z organizacją gospodarstwa i życiem rodzinnym. Połączenie zbiorów z warsztatami rękodzielniczymi i działalnością kuźni pozwala objaśniać ich funkcje oraz techniki wytwarzania. W ten sposób kolekcja stanowi materialne odniesienie dla przekazywanych umiejętności i tradycji Kurpiów Białych.

Dziedzictwo rolnicze reprezentuje także kolekcja dawnego sprzętu gospodarstwa wiejskiego przy Zespole Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego im. Jadwigi Dziubińskiej w Gołdkowie. Muzeum urządzono w historycznym budynku dawnej stajni i spichlerza. Zgromadzone narzędzia i urządzenia, wśród nich sierpy, cepy, drewniane brony, kierat oraz sprzęty do prac domowych, dokumentują dawne sposoby uprawy ziemi i funkcjonowania gospodarstwa. Związek tej kolekcji ze szkołą rolniczą pozwala zestawiać historyczne rozwiązania techniczne ze współczesnym kształceniem zawodowym, a zarazem przypomina o rolniczym charakterze znacznej części powiatu.

Młodsza inicjatywa jest Szkolne Muzeum Papieża Jana Pawła II w Płocochowie, otwarte 16 maja 2025 r. przy miejscowej publicznej szkole podstawowej. Kolekcję tworzą pamiątki zgromadzone przez społeczność szkolną i darczyńców, w tym fotografie, numizmaty, filatelia, dewocjonaalia oraz przedmioty związane z pielgrzymkami papieskimi. Jej profil ma charakter biograficzny i pamiątkowy, powiązany z osobą patrona szkoły. Stanowi przykład lokalnego gromadzenia świadectw uczestnictwa mieszkańców w wydarzeniach religijnych i społecznych ostatnich dziesięcioleci.

Ważne źródła do dziejów powiatu przechowuje Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Pułtusk. W jego zasobie, obejmującym także inne części północnego i północno-wschodniego Mazowsza, dominują materiały z drugiej połowy XIX i XX w. Szczególną

wartość mają starsze dokumenty Archiwum konwentu plocko-pułtuskiego benedyktynów. Dzieje miejscowych społeczności dokumentują m.in. akta administracji, pułtuskich szkół i cechów rzemieślniczych, a także akta notarialne, hipoteczne, metrykalne i stanu cywilnego różnych wyznań. Zasób ten pozwala odtwarzać stosunki własnościowe, historię instytucji i rodzin oraz gospodarcze uwarunkowania rozwoju miejscowości. Dla rozpoznania zabytków szczególnie przydatne są materiały dotyczące nieruchomości i ich dawnych właścicieli.

Zasób dokumentacyjny uzupełniają regionalia Pułtuskiej Biblioteki Publicznej im. Joachima Lelewela. Obok wydawnictw sprzed 1939 r. i dawnych opracowań znajdują się w niej rękopisy, maszynopisy, prasa lokalna i fotografie dotyczące miasta oraz powiatu. Szczególne znaczenie mają zdjęcia zabytków, zniszczeń wojennych i powodzi z 1958 i 1979 r., a także afisze teatru amatorskiego z lat 1916-1932, przekazane przez rodzinę Antoniego Sikorskiego. Materiały te utrwalają wygląd miejscowości oraz przejawy życia kulturalnego i społecznego. Ich wartość źródłowa wiąże się zarówno z treścią pojedynczych dokumentów, jak i możliwością porównywania przekazów powstałych w różnych okresach.

Z działalnością Powiatu Pułtuskiego wiąże się również przekazanie w 2017 r. Diecezji Płockiej dwóch obrazów: „Św. Stanisław Kostka” i „Chrystus w cierniowej koronie”. Darowiznę przeznaczono na cele ekspozycyjne w Muzeum Diecezjalnym.

Charakter zbiorów odzwierciedla najważniejsze wątki dziedzictwa powiatu: średniowieczne osadnictwo i miejskie tradycje Pułtуска, kulturę Puszczy Białej, gospodarkę rolną oraz historię lokalnych instytucji i rodzin. Muzealia, kolekcje regionalne i dokumentacja archiwalna wzajemnie się uzupełniają. Pozwalają powiązać zachowane budowle i krajobraz kulturowy z przedmiotami, sposobami pracy i wydarzeniami, które nadawały im znaczenie w życiu dawnych mieszkańców.

3.7. Dziedzictwo niematerialne

Dziedzictwo niematerialne powiatu pułtuskiego obejmuje umiejętności rękodzielnicze, tradycje muzyczne i kulinarne oraz zwyczaje związane z życiem religijnym i rytmem prac rolniczych. Jego istotą jest przekazywanie wiedzy i sposobów działania pomiędzy ludźmi, zarówno w rodzinach, jak i podczas wspólnej pracy, uroczystości oraz zajęć edukacyjnych. Szczególnie wyrazisty nurt stanowi kultura kurpiowskiej Puszczy Białej, z której zachodnią, pułtuską częścią związane są miejscowe tradycje zdobnicze. Ten regionalny zasób współtworzy dziedzictwo powiatu obok zwyczajów szerzej rozpowszechnionych na Mazowszu.

Wyjątkowe znaczenie mają trzy tradycje Puszczy Białej wpisane na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego:

- hafciarstwo kurpiowskie z Puszczy Białej – 17 maja 2022 r.,
- oklejanka kurpiowska z Puszczy Białej – 15 kwietnia 2024 r.
- wycinankarstwo kurpiowskie z Puszczy Białej – 27 maja 2026 r.

Ich zasięg obejmuje również miejscowości poza powiatem pułtuskim, natomiast ważne ośrodki praktykowania, dokumentowania i przekazywania tych umiejętności znajdują się w Pniewie i Pułtusk.

Hafciarstwo wiąże się przede wszystkim z tradycyjnym strojem. Obejmuje zdobienie lnianych koszul haftem czerwonym, czerwonym z czarnymi akcentami oraz białym, a także wykonywanie białych haftów na tiulowych czepcach. Wzornictwo przenoszono również na obrusy, bieżniki, ręczniki i inne wyroby użytkowe. Dzięki temu umiejętność zachowała zastosowanie także poza strojem regionalnym. Wartość tej tradycji obejmuje znajomość ściegów, dobór motywów oraz sposób komponowania ornamentu na określonej tkaninie.

Z obrzędowością wielkanocną związane jest wykonywanie oklejanek. Wydmuszki jaj zdobi się rdzeniem sitowia i kolorową włóczką, tworząc wypukłe ornamenty, m.in. spirale i faliste linie nawiązujące do haftu białokurpiowskiego. Umiejętność obejmuje również pozyskanie i przygotowanie surowców. Oklejanki pojawiły się na początku XX w. w grupie pułtuskiej Puszczy Białej. Ich wykonywanie jest przekazywane w rodzinach i podczas warsztatów, a gotowe pisanki wykorzystuje się w dekoracjach wielkanocnych.

Trzecią charakterystyczną dziedziną jest wycinankarstwo, rozwijające się od końca XIX w. Wycinanki służyły dekorowaniu domów przed świętami, współcześnie są również przedmiotem twórczości artystycznej i nauczania. Wyróżniają je wielobarwne, nakładane na siebie elementy oraz formy kół, wstęg i roślinnych „zielek”. Znaczenie ma zarówno regionalny zasób motywów, jak i indywidualna umiejętność tworzenia kompozycji bez szablonu. Związek

tej tradycji z miejscowym środowiskiem potwierdzają działania Stowarzyszenia „Puszcza Biała – Moja Mała Ojczyzna” i Muzeum Regionalnego w Pułtusku: przygotowanie dokumentacji do wpisu, konsultacje z twórcami oraz warsztaty prowadzone w 2025 r. w Pniewie przez Panią Emilię Fornalską.

Wspólną cechą tych tradycji jest powiązanie praktycznej wiedzy z osobistym doświadczeniem twórczyń. Ważnym miejscem jej przekazywania jest Kuźnia Kurpiowska w Pniewie, prowadzona przez Stowarzyszenie „Puszcza Biała – Moja Mała Ojczyzna”. Zajęcia rękodzielnicze i kulinarne kierowane do różnych pokoleń łączą naukę wykonania przedmiotów z poznawaniem ich zastosowania i znaczenia. Działalność Haliny Witkowskiej z Leman obejmuje m.in. wykonywanie pisanek, palm wielkanocnych i pajaków oraz prowadzenie warsztatów plastyki obrzędowej. Uzupełnieniem bezpośredniej nauki są wzorniki haftów, publikacje i filmy instruktażowe dotyczące wycinanki. Stanowią one udokumentowane przykłady dostosowywania sposobów przekazu tradycji do współczesnych odbiorców.

Dziedzictwo muzyczne i taneczne znajduje wyraz w działalności Zespołu Pieśni i Tańca „Gołądkowo”, związanego z Zespołem Szkół Centrum Kształcenia Rolniczego im. Jadwigi Dziubińskiej w Gołądkowie. Jego historia sięga początków lat sześćdziesiątych XX w. Repertuar obejmuje folklor Puszczy Białej oraz pieśni i tańce północnego Mazowsza i Puszczy Zielonej. Działalność zespołu w środowisku szkolnym umożliwia kolejnym rocznikom młodzieży poznawanie regionalnych form śpiewu i tańca. Pokazuje zarazem, że współczesne przekazywanie kultury białokurpiowskiej odbywa się również poza jej historycznym obszarem.

Szerszy, związany z wiejskim charakterem powiatu wymiar mają praktyki religijne i zwyczaje rolnicze. Do udokumentowanych przejawów należą procesje, odpusty, nabożeństwa majowe przy kapliczkach oraz dożynki. Ich znaczenie wynika z łączenia wspólnego świętowania z konkretnymi miejscami: świątyniami, kapliczkami i przestrzeniami spotkań mieszkańców. Współczesne obchody dożynkowe łączą dziękczynienie za plony z działalnością artystyczną i sąsiedzka. Rękodzielniczym elementem tej tradycji jest wykonywanie wieńców ze zbóż, słomy i kwiatów, czego przykładem pozostaje praca mieszkańców Mystkówca-Kalinówki, wyróżniona podczas dożynek wojewódzkich w 2023 r.

Tradycje kulinarne łączą pamięć domowych receptur z praktyką wspólnego przygotowywania potraw. Rozpoznawalnym przykładem są fafernuchy – niewielkie, twarde ciastka o pieprznym smaku, wpisane 31 marca 2010 r. na Listę Produktów Tradycyjnych prowadzoną przez Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Szersze znaczenie dla przekazywania wiedzy kulinarnej mają koła gospodyń wiejskich. Przykładem ich aktywności był konkurs „Winnica na talerzu”, zorganizowany w 2025 r. przez Koło Gospodyń Wiejskich „Wysokie

Obcasy” w Winnicy przy wsparciu Powiatu Pułtuskiego, służący prezentacji tradycyjnych przepisów i wymianie doświadczeń mieszkańców.

O specyfice niematerialnego dziedzictwa powiatu decyduje współlistnienie rozpoznawalnych tradycji białokurpiowskich, obrzędowości wiejskiej i działalności środowisk przekazujących tę wiedzę kolejnym pokoleniom. Szczególnym zasobem są sami twórcy oraz istniejące miejsca nauki: Kuźnia Kurpiowska, muzeum, szkoła w Golądkowie i koła gospodyń wiejskich. Dla programu powiatowego oznacza to możliwość oparcia działań edukacyjnych i dokumentacyjnych na funkcjonujących już inicjatywach oraz współpracy osób, które znają miejscowe tradycje i czynnie je praktykują.

4. ZABYTKI OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY

Ochrona prawna zabytków powiatu pułtuskiego obejmuje zarówno pojedyncze obiekty, jak i zespoły zabudowy, historyczne założenia przestrzenne oraz stanowiska archeologiczne. Poniższe zestawienia przedstawiają zasób objęty wpisami do rejestru zabytków. Charakterystykę uzupełniono o opis zabytków ruchomych oraz status pułtuskiej kolegiaty jako pomnika historii.

Zgodnie z art. 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami formami ochrony są: wpis do rejestru zabytków, wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenia ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego i określonych ustawowo decyzjach administracyjnych.

4.1. Pomnik historii

Szczególną rangę w chronionym zasobie powiatu ma „Pułtusk – kolegiata pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny”, uznana za pomnik historii rozporządzeniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 grudnia 2018 r. (Dz.U. z 2018 r. poz. 2462). Status ten stanowi odrębną formę ochrony, obok wpisu do rejestru i potwierdza ponadregionalne znaczenie zabytku.

4.2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Wpisy rejestrowe obejmują najważniejsze elementy historycznej struktury powiatu, w tym zespół urbanistyczno-architektoniczny miasta, obiekty sakralne, zamek, zabudowę publiczną i mieszkalną oraz obiekty obronne. Na obszarach wiejskich chronione są przede wszystkim zespoły kościelne, dwory i parki, cmentarze, a także wybrane obiekty gospodarcze i zespół szkoły rolniczej. Zakres poszczególnych wpisów bywa szerszy niż sam budynek i obejmuje również jego otoczenie, zieleń, ogrodzenia albo inne składniki założenia.

Tabela 1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków na terenie powiatu pułtuskiego

Lp.	Gmina	Miejscowość	Przedmiot ochrony	Numer rejestru Data wpisu
1	Gzy	Gzy	Zespół budowlany: kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP, dzwonnica, cmentarz przykościelny wraz z kamiennym ogrodzeniem	A-913 01.04.2010
2	Gzy	Ołdaki	Park podworski	A-173 01.03.1976
3	Gzy	Pękowo	Park podworski	A-174 01.03.1976
4	Gzy	Pękowo	Dwór w zewnętrznym obrysie fundamentów	A-1208 19.09.2013
5	Gzy	Przewodowo	Zespół sakralny: kościół, kaplica na cmentarzu przykościelnym, cmentarz przykościelny z warstwą kulturową i ogrodzenie murowane	A-334 19.11.1998
6	Gzy	Słończewo	Park i ogród użytkowy w zespole podworskim (dwór skreślony z rejestru decyzją z 18.03.2014 r.)	A-782 13.12.2007
7	Gzy	Szyszki	Kościół parafialny pw. Przemienienia Pańskiego wraz z wyznaczonym otoczeniem obejmującym dawny cmentarz przykościelny, drzewostan i kamienne ogrodzenie na części działki nr 119	A-815 30.01.2008
8	Obryte	Obryte	Kościół murowany w granicach działki nr 157	A-345 07.04.1998
9	Obryte	Obryte	Stara część cmentarza parafialnego rzymskokatolickiego	A-344 30.01.1986
10	Obryte	Sadykierz	Dzwonnica i najbliższe otoczenie w promieniu 50 m (dawny kościół pw. św. Rocha skreślony z rejestru decyzją z 13.04.2004 r.)	A-341 02.04.1962
11	Obryte	Sokołowo	Drewniany kościół pw. NMP wraz z wyposażeniem wnętrza, dzwonnica i otoczenie w promieniu 100 m	A-340 10.07.1956
12	Obryte	Zambski Kościelne	Kościół parafialny pw. św. Wojciecha	A-342 02.02.1982
13	Obryte	Zambski Kościelne	Najstarsza część cmentarza parafialnego rzymskokatolickiego	A-343 30.01.1986
14	Pokrzywnica	Dzierżenin	Kościół parafialny pw. św. Tomasza Apostoła, bez wyposażenia, z otoczeniem w granicach muru okalającego kościół, wraz z tym murem	A-1484 11.03.2019
15	Pułtusk	Kacice	Kościół filialny pw. św. Stanisława Kostki wraz z wyposażeniem	A-105 20.12.1961

Lp.	Gmina	Miejscowość	Przedmiot ochrony	Numer rejestru Data wpisu
16	Pułtusk	Kacice	Park podworski krajobrazowy	A-170 01.03.1976
17	Pułtusk	Kacice	Fort Kacice z drogą dojazdową i otoczeniem	A-1388 15.05.2017
18	Pułtusk	Kleszewo	Cmentarz wojenny żołnierzy radzieckich (Armii Czerwonej), działka nr 285: układ dróg, alejek i kwater mogił, schody, glorieta z aneksami, dwie rzeźby żołnierzy, budynek gospodarczy, ogrodzenie i zieleń	A-1247 12.06.2014
19	Pułtusk	Pułtusk	Zespół urbanistyczno-architektoniczny oraz warstwy kulturowe miasta	A-82 18.11.1959
20	Pułtusk	Pułtusk	Kolegiata pw. Zwiastowania NMP z najbliższym otoczeniem oraz plastycznym i architektonicznym wyposażeniem wnętrza; dzwonnica przy kolegiacie	A-76 20.01.1959 – kolegiata 17.11.1959 – dzwonnica
21	Pułtusk	Pułtusk	Budynek plebanii przy parafii św. Mateusza, ul. Konopnickiej 1	A-332 06.11.1998
22	Pułtusk	Pułtusk	Kościół pojezuicki pw. św. Piotra i Pawła wraz z wystrojem wnętrza	A-110 20.12.1961
23	Pułtusk	Pułtusk	Zespół poreformacki: kościół pw. św. Józefa z wyposażeniem wnętrza, dawny klasztor i budynek administracji	A-108 20.12.1961
24	Pułtusk	Pułtusk	Kościół pw. NP Marii z otoczeniem	A-79 06.08.1959
25	Pułtusk	Pułtusk	Kościół pw. Świętego Krzyża	A-111 20.12.1961
26	Pułtusk	Pułtusk	Część cmentarza parafialnego przy kościele Świętego Krzyża, ul. Kościuszki, z drzewostanem i kamiennym murem, obejmującym ceglana bramę i dwie furtki	A-1080 25.06.2012
27	Pułtusk	Pułtusk	Kościół pw. św. Marii Magdaleny, dawna kaplica zamkowa	A-149 14.04.1962
28	Pułtusk	Pułtusk	Dawne seminarium duchowne, ul. Konopnickiej 9	A-147 12.04.1962
29	Pułtusk	Pułtusk	Dawna kanonia, ul. Konopnickiej 5	A-148 14.04.1962
30	Pułtusk	Pułtusk	Dawna kanonia, ul. Konopnickiej 7	A-1743 09.11.2022

Lp.	Gmina	Miejscowość	Przedmiot ochrony	Numer rejestru Data wpisu
31	Pułtusk	Pułtusk	Dawny pałac biskupi (zamek), most arkadowy i park zamkowy	A-106 20.12.1961 – pałac i most 01.03.1976 – park
32	Pułtusk	Pułtusk	Baszta obronna z otoczeniem w promieniu 100 m	A-80 06.08.1959
33	Pułtusk	Pułtusk	Zespół koszar przy ul. Wojska Polskiego	A-307 18.12.1996
34	Pułtusk	Pułtusk	Historyczny zespół budowlany przy ul. Wojska Polskiego na działkach nr 142, 144 i 145, z wyznaczonym otoczeniem obejmującym działkę nr 143 i część działki nr 137/3	A-1311 22.09.2015
35	Pułtusk	Pułtusk	Obszar dawnego fortu Lipniki	A-314 07.05.1997
36	Pułtusk	Pułtusk	Schron bojowy przy ul. Wojska Polskiego z otoczeniem w granicach działki nr 35/1	A-1272 27.11.2014
37	Pułtusk	Pułtusk	Schron bojowy przy ul. 3 Maja 20, w granicach fundamentowania, na działkach nr 79/2 i 80/1	A-1276 27.11.2014
38	Pułtusk	Pułtusk	Wieża ratuszowa z otoczeniem oraz piwnice starego ratusza	A-75 21.01.1959
39	Pułtusk	Pułtusk	Szpital i baszta przy szpitalu	A-107 20.12.1961 – baszta 02.04.1962 – szpital
40	Pułtusk	Pułtusk	Budynek sądu, dawny dom księży emerytów, Rynek 37 (dawniej Rynek 36)	A-74 20.01.1959
41	Pułtusk	Pułtusk	Budynek Liceum Ogólnokształcącego im. Piotra Skargi, ul. Piotra Skargi 2, wraz z ogrodzeniem, na działkach nr 141 i 142/1	A-1406 23.02.2018
42	Pułtusk	Pułtusk	Dom mieszkalny, ul. Słowackiego 6 (dawniej ul. Kotlarska 26)	A-128 02.04.1962
43	Pułtusk	Pułtusk	Budynek dawnego Pułtuskiego Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego, pl. Teatralny 4, w zewnętrznym obrysie murów	A-1387 05.05.2017
44	Pułtusk	Pułtusk	Dawny dom Handke, ul. Daszyńskiego 6	A-1812 23.08.2024
45	Pułtusk	Pułtusk	Dom mieszkalny, Rynek 3	A-272 28.04.1993

Lp.	Gmina	Miejscowość	Przedmiot ochrony	Numer rejestru Data wpisu
46	Pułtusk	Pułtusk	Dom mieszkalny, Rynek 5	A-338 25.06.2001
47	Pułtusk	Pułtusk	Dom mieszkalny, Rynek 9	A-85 18.11.1959
48	Pułtusk	Pułtusk	Dom mieszkalny, Rynek 11, tzw. Dom Organka	A-109 20.12.1962
49	Pułtusk	Pułtusk	Dom mieszkalny, Rynek 13	A-84 18.11.1959
50	Pułtusk	Pułtusk	Dom mieszkalny, Rynek 15	A-83 18.11.1959
51	Pułtusk	Pułtusk	Dom mieszkalny, Rynek 23	A-129 02.04.1962
52	Pułtusk	Pułtusk	Piwnice magazynowe wewnątrz Wzgórza Abrahama	A-310 27.02.1997
53	Świercze	Gąsiorowo	Drewniany kościół filialny pw. św. Mikołaja, dzwonnica z otaczającym drzewostanem	A-127 02.04.1962
54	Świercze	Klukowo	Dwór murowany	A-256 14.01.1992
55	Świercze	Kowalewice Włociańskie	Park podworski	A-171 01.03.1976
56	Świercze	Kościeszce	Dwór w zewnętrznym obrysie murów	A-32 13.02.2003
57	Świercze	Kościeszce	Aleja kasztanowcowa z brukowaną nawierzchnią	A-33 13.02.2003
58	Świercze	Strzegocin	Zespół klasztorny pobernardyński: kościół pw. Matki Boskiej i klasztor	A-115 19.03.1962
59	Świercze	Strzegocin	Zespół podworski: dwór i park krajobrazowy	A-172 01.03.1976 22.10.1981
60	Winnica	Błędostowo	Cmentarz grzebalny parafii rzymskokatolickiej pw. Nawiedzenia NMP w Smogorzewie, na działce nr 123, z kamiennym ogrodzeniem	A-1009 17.02.2011
61	Winnica	Golądkowo	Zespół budowlany szkoły rolniczej: dawny budynek dydaktyczny (główny), dawny budynek administracyjny, dawna stajnia i spichlerz w zewnętrznym obrysie fundamentów	A-1191 24.06.2013
62	Winnica	Golądkowo	Otoczenie zespołu budowlanego szkoły rolniczej na części działki nr 17/33	A-1405 13.12.2017
63	Winnica	Rębkowo	Park podworski	A-175 01.03.1976

Lp.	Gmina	Miejscowość	Przedmiot ochrony	Numer rejestru Data wpisu
64	Winnica	Winnica	Kościół parafialny pw. Świętej Trójcy, cmentarz przykościelny z warstwą kulturową, ogrodzenie (mur) i drzewostan w granicach ogrodzenia	A-376 09.11.2004
65	Zatory	Cieńska	Wiatrak	A-346 20.12.1961
66	Zatory	Gładczyn	Dwór i park	A-348 20.01.1976 – park 24.11.1978 – dwór i park
67	Zatory	Pniewo	Kościół pw. śś. Piotra i Pawła	A-347 20.12.1961
68	Zatory	Zatory	Kościół parafialny pw. św. Małgorzaty	A-349 15.06.1984
69	Zatory	Zatory	Dwór (pałac) z parkiem oraz zespół przestrzenny zabudowań folwarcznych: gorzelnia, młyn, magazyn spirytusowy, spichlerz, wozownia i stajnie; park o powierzchni 22 ha	A-350 19.03.1962 – dwór z parkiem 10.12.1978 – park 17.03.1992 – folwark
70	Zatory	Zatory	Najstarsza część cmentarza parafialnego rzymskokatolickiego	A-351 30.01.1986

4.3. Zabytki archeologiczne objęte wpisami do rejestru zabytków

Ochrona rejestrowa dziedzictwa archeologicznego powiatu obejmuje osady z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich oraz wczesnego średniowiecza, a także cmentarzyska ciałopalne i wczesnośredniowieczne. Odrębny charakter mają warstwy kulturowe Pułtusa, chronione w ramach wpisu zespołu urbanistyczno-architektonicznego miasta. Zasób ten dokumentuje zarówno pradziejowe i średniowieczne osadnictwo wiejskie, jak i rozwój ośrodka miejskiego.

Tabela 2. Zabytki archeologiczne objęte wpisami do rejestru zabytków na terenie powiatu pułtuskiego

Lp.	Gmina	Miejscowość	Rodzaj i chronologia	Numer rejestru i data wpisu
1	Gzy	Przewodowo-Majorat	Osada z okresu późnolateńskiego	203/79-882/70 WA 30.11.1970
2	Gzy	Nowe Przewodowo	Osada wczesnośredniowieczna	204/79-898A/70 WA 30.11.1970
3	Gzy	Przewodowo	Osada	830 21.11.1969
4	Gzy	Przewodowo-Parcele	Osada z okresu wpływów rzymskich	205/79-934/71 WA 05.11.1971
5	Gzy	Przewodowo-Parcele	Ślady osady starożytnej, stanowisko 2	933/71 05.11.1971
6	Obryte	Zambski Kościelne	Ślady osady starożytnej	931/297 05.11.1971
7	Pokrzywnica	Gzowo	Ślady osady wczesnośredniowiecznej, XI–XII w.	191/79-924/71 WA 20.10.1971
8	Pokrzywnica	Koziegłowy	Osada wczesnośredniowieczna	195/79-841/70 22.01.1970
9	Pułtusk	Kacice	Ślady osady starożytnej z okresu późnolateńskiego	192/79-843/70 WA 21.01.1970 i 22.01.1970 ¹
10	Pułtusk	Kleszewo	Cmentarzysko ciałopalne z okresów późnolateńskiego i wpływów rzymskich	193/79-791/68 WA 16.12.1968
11	Pułtusk	Olszak	Osada z okresu późnolateńskiego	201/79-844/70 WA 21.01.1970
12	Pułtusk	Pułtusk	Warstwy kulturowe miasta, objęte wpisem zespołu urbanistyczno-architektonicznego oraz warstw kulturowych miasta Pułtusk	A-82 18.11.1959
13	Świercze	Kościeszce	Cmentarzysko wczesnośredniowieczne, XI w.	194/79-881/70 WA 30.11.1970
14	Zatory	Cieńska	Cmentarzysko ciałopalne z okresu lateńskiego	795/291 16.12.1968

* Stanowiska wymienione w pozycjach 2 i 3 częściowo pokrywają się obszarowo, jednak stanowią dwa odrębne stanowiska wpisane do rejestru zabytków.

¹ W dokumentacji WUOZ znajdują się dwie decyzje o tej samej treści dotyczące stanowiska w Kacicach, opatrzone datami 21 i 22 stycznia 1970 r. W zestawieniu podano obie daty zgodnie z informacją Urzędu.

4.4. Zabytki ruchome objęte ochroną rejestrową

Zabytki ruchome objęte ochroną rejestrową na terenie powiatu pułtuskiego są związane przede wszystkim z historycznym wyposażeniem i wystrojem świątyń. Obejmują dzieła malarstwa, rzeźby i snycerstwa, ołtarze, ambony, chrzcielnice, stalle, konfesjonały i inne meble kościelne, organy i prospekty organowe, a także wyroby rzemiosła artystycznego, w tym naczynia liturgiczne, relikwiarze, tkaniny i sprzęty procesyjne. Do chronionego zasobu należą również elementy dekoracji malarskiej wnętrz. Odrębną grupę tworzą historyczne nagrobki, płyty nagrobne i epitafia oraz wybrane formy małej architektury sakralnej.

Chronologia tego zasobu sięga średniowiecza i obejmuje kolejne okresy aż po XX wiek. Wyraźnie reprezentowane są dzieła nowożytne, zwłaszcza barokowe i rokokowe, oraz wyposażenie i sztuka sepulkralna XIX wieku. Ochrona dotyczy zarówno pojedynczych przedmiotów, jak i wieloelementowych zespołów. Z tego względu liczba wpisów nie odpowiada liczbie chronionych dzieł.

Zabytki ruchome przedstawiono opisowo, bez publikowania szczegółowego spisu przedmiotów, numerów decyzji oraz miejsc ich przechowywania. Ochrona rejestrowa zabytków ruchomych powiatu pułtuskiego obejmuje zarówno elementy wystroju i wyposażenia wymienione w starszych decyzjach dotyczących świątyń, jak i pojedyncze dzieła lub zespoły objęte odrębnymi wpisami. Zakres ochrony określa treść poszczególnych decyzji, dlatego sam wpis świątyni do rejestru nie przesądza o objęciu nim całego jej wyposażenia.

4.5. Ochrona w planowaniu przestrzennym

Ustalenia ochrony w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz decyzjach wskazanych w art. 7 pkt 4 ustawy mogą dotyczyć również obiektów i obszarów niewpisanych do rejestru. Dla zadań powiatu, w szczególności inwestycji drogowych i prac przy nieruchomościach powiatowych, oznacza to konieczność sprawdzenia właściwych ustaleń planu lub decyzji niezależnie od obecności obiektu w powyższych tabelach. Zakres ochrony planistycznej wynika z treści i części graficznej właściwego aktu.

5. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO POWIATU – ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ

Dziedzictwo powiatu pułtuskiego tworzą historyczny ośrodek miejski nad Narwią, wiejskie zespoły sakralne i rezydencjonalne, tradycyjna zabudowa mieszkalna, zabytki techniki, obiekty militarne oraz zasób archeologiczny. Ich wartość wynika zarówno z cech poszczególnych obiektów, jak i z zachowanych powiązań przestrzennych. Istotne jest zróżnicowanie krajobrazu: Pułtusk z układem wyspy miejskiej i kanałów, rolnicze tereny zachodniej części powiatu oraz obszary Puszczy Białej położone na wschód od Narwi.

Stan zachowania zasobu jest nierównomierny. W Pułtusku korzystnie przedstawia się kondycja najważniejszych zabytków sakralnych i publicznych, natomiast zabudowa mieszkalna pozostaje w zróżnicowanym stanie i podlega przekształceniom. Na terenach wiejskich, obok dobrze utrzymanych świątyń, występują obiekty wymagające remontów, w tym dawne rezydencje i zabytki techniki. We wschodniej części powiatu istotnym problemem jest zachowanie domów drewnianych wraz z ich tradycyjną formą i materiałem. Poprawa stanu technicznego budynku nie zawsze oznacza zachowanie jego wartości zabytkowych.

Odrębnym atutem powiatu są historyczne wyposażenie świątyń, zbiory muzealne i archiwalne oraz żywe tradycje Puszczy Białej. Uzupełniają one materialny obraz przeszłości i umożliwiają przekazywanie wiedzy, umiejętności oraz pamięci o miejscowej społeczności. Ocena dziedzictwa obejmuje zatem również warunki jego poznawania, udostępniania i kontynuowania.

Analizę SWOT sporządzono dla zasobu dziedzictwa i lokalnego systemu opieki nad nim. Mocne i słabe strony opisują istniejące wartości, problemy oraz możliwości organizacyjne powiatu i jego partnerów. Szanse i zagrożenia odnoszą się do uwarunkowań zewnętrznych, wobec tego systemu, w szczególności polityki regionalnej, finansowania, procesów inwestycyjnych i środowiska przyrodniczego.

Mocne strony

Czynnik	Znaczenie dla dziedzictwa powiatu
Wyrazisty i zróżnicowany krajobraz kulturowy	Historyczny układ Pułtuska, jego związki z Narwią i kanałami, zespoły wiejskie oraz zabudowa drewniana Puszczy Białej nadają poszczególnym częściom powiatu odrębny charakter. Powiązania zabudowy, zieleni i układu osadniczego pozwalają przedstawiać dziedzictwo jako historię miejsc i społeczności, a nie wyłącznie pojedynczych obiektów.
Zabytki o znaczeniu ponadlokalnym	Kolegiata pułtuska, uznana za pomnik historii oraz historyczny zespół miasta stanowią ważne punkty odniesienia dla tożsamości powiatu. Zasób archeologiczny i zachowane dzieła sztuki pozwalają ukazać długotrwały rozwój osadnictwa oraz znaczenie Pułtuska jako ośrodka religijnego, administracyjnego i kulturalnego.
Wielokulturowe dziedzictwo	Zabytki sakralne, cmentarze i pamiątki związane ze społecznościami rzymskokatolicką, żydowską i mariawicką dokumentują zróżnicowanie kulturowe i wyznaniowe powiatu. Dziedzictwo to pozwala ukazywać historię regionu z perspektywy różnych grup mieszkańców oraz stanowi wartościową podstawę edukacji regionalnej i zachowania pamięci o miejscowych społecznościach.
Użytkowanie zabytków i przykłady skutecznej opieki	Dobry stan wielu budowli sakralnych i budynków publicznych, w tym szkół powiatowych, łączy się z zachowaniem ich funkcji. Pozytywnymi przykładami działań są konserwacja kapliczki w Nowym Niestępowie oraz prowadzone prace w zespole pałacowo-parkowym i folwarcznym w Zatorach.
Wyposażenie zabytkowe i zasoby instytucji pamięci	Wystrój świątyń, zbiory muzealne, archiwalia i regionalia dokumentują życie religijne, przemiany miasta i wsi oraz losy mieszkańców. Ich różnorodność umożliwia łączenie historii architektury z historią społeczną, sztuką i kulturą codzienną.
Żywotność tradycji Puszczy Białej	Działalność twórców i przekazywanie umiejętności związanych m.in. z hafciarstwem, oklejanką i wycinankarstwem stanowią rzeczywisty zasób kulturowy. Tradycje te mają oparcie w praktykach mieszkańców i działalności społecznej, dzięki czemu mogą być kontynuowane oraz wykorzystywane w edukacji regionalnej.
Zaplecze dokumentacyjne i edukacyjne	Muzeum Regionalne w Pułtuskach, Kuźnia Kurpiowska w Pniewie, archiwum, biblioteki, szkoły i organizacje społeczne tworzą sieć podmiotów zajmujących się miejscowym dziedzictwem. Ich zróżnicowane kompetencje sprzyjają wspólnym przedsięwzięciom badawczym, popularyzatorskim i edukacyjnym.
Istniejące instrumenty współpracy i wsparcia	Powiat posiada zasady udzielania dotacji na prace przy zabytkach, a współpraca z organizacjami pozarządowymi obejmuje kulturę i dziedzictwo. Partnerstwo z gminą Pułtusk dotyczące modernizacji kanałów jest przykładem możliwości łączenia działań samorządów w historycznej przestrzeni miasta.

Czynnik	Znaczenie dla dziedzictwa powiatu
Podstawy przygotowania do sytuacji kryzysowych	Powiat posiada dokumentację ochrony zabytków opracowaną w 2025 r. oraz zaplecze organizacyjne do współpracy z gminami, służbami i zarządcami obiektów. Zgromadzone informacje mogą zostać wykorzystane przy dostosowywaniu przygotowania ochrony dziedzictwa do przepisów obowiązujących w okresie realizacji Programu.

Słabe strony

Czynnik	Znaczenie dla dziedzictwa powiatu
Zły stan części zasobu i brak trwałego użytkowania	Istotne potrzeby remontowe dotyczą części rezydencji, zabytków techniki i obiektów militarnych.
Przekształcanie historycznych układów przestrzennych wsi	Nowa zabudowa w części wsi powstaje bez nawiązania do historycznego rozmieszczenia siedlisk i ich powiązań z układem dróg. Przekształcenia te osłabiają czytelność dawnych struktur osadniczych oraz zacierają lokalne cechy krajobrazu kulturowego.
Zróznicowany stan zachowania historycznej zabudowy	Dobremu zachowaniu najważniejszych zabytków powiatu towarzyszy słabsza kondycja części zabudowy współtworzącej historyczny charakter miast i wsi. Dotyczy to zarówno kamienic Pułuska, jak i tradycyjnych domów wiejskich, szczególnie drewnianych. Niezadowalający stan części tych obiektów osłabia wartości historycznych zespołów zabudowy i zwiększa ryzyko utraty charakterystycznych elementów krajobrazu kulturowego powiatu.
Przekształcenia historycznych materiałów i form	W historycznej zabudowie występują wymiany stolarki na PVC i termomodernizacje elewacji. Zmiany materiałów i rozwiązań architektonicznych wymagają oceny pod kątem zachowania detalu, podziałów i proporcji elewacji.
Zróznicowane potrzeby w obrębie zespołów zabytkowych	Stan poszczególnych części tego samego założenia bywa nierównomierny. Prac wymaga m.in. zespół pobernardyński w Strzegocinie. Na cmentarzu przy kościele Świętego Krzyża w Pułusku konserwacji potrzebują wartościowe nagrobki.
Niekompletność ewidencji i dokumentacji	Niepełne ujęcie stanowisk archeologicznych w części gminnych ewidencji zabytków utrudnia całościową identyfikację zasobu.
Brak obowiązujących programów w większości gmin	Programy opieki nad zabytkami posiadają Gzy (2025–2028) i Winnica (2026–2029). Pozostałe pięć gmin nie dysponuje obowiązującymi dokumentami tego rodzaju. Ogranicza to możliwość powiązania programu powiatowego z określonymi na poziomie gmin priorytetami, zadaniami i zasadami oceny ich realizacji.

Czynnik	Znaczenie dla dziedzictwa powiatu
Obciążenie komunikacyjne historycznego centrum	Duża obecność samochodów i parkowania w centrum Pułtusza ogranicza czytelność i ekspozycję zabytkowej przestrzeni. Wartości historycznego układu miasta nie znajdują przez to pełnego odzwierciedlenia w sposobie użytkowania jego przestrzeni publicznych.

Szanse

Czynnik	Znaczenie dla dziedzictwa powiatu
Zewnętrzne finansowanie prac przy zabytkach	Program MKiDN „Ochrona zabytków” oraz wojewódzki program „Mazowsze dla zabytków” tworzą możliwości uzupełnienia środków właścicieli na prace konserwatorskie i remontowe. Ich wykorzystanie wymaga odpowiednio przygotowanej dokumentacji, zgodności zakresu prac z zasadami naboru oraz zapewnienia warunków realizacji zadania.
Wsparcie przekazu tradycyjnych umiejętności	Program MKiDN „Kultura ludowa i tradycyjna”, obejmujący także zadania „Mistrz tradycji”, stanowi instrument wsparcia praktyk kulturowych i przekazu umiejętności. Odpowiada to potrzebom kontynuowania tradycji Puszczy Białej przez twórców i współpracujące z nimi uprawnione podmioty.
Uwzględnienie dziedzictwa w polityce województwa	Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2026-2029 wskazuje kierunki dotyczące świadomości wartości dziedzictwa, pomocy i wsparcia oraz działań służących jego zachowaniu. Umożliwia to powiązanie inicjatyw powiatu z regionalnymi przedsięwzięciami edukacyjnymi i konserwatorskimi.
Ponadpowiatowa współpraca wokół Puszczy Białej	Wspólne tradycje sąsiednich samorządów oraz obecność hafciarstwa, oklejanki i wycinankarstwa Puszczy Białej na Krajowej liście niematerialnego dziedzictwa kulturowego sprzyjają współpracy twórców i instytucji. Stwarzają podstawy wspólnej dokumentacji, wymiany doświadczeń i edukacji wykraczającej poza granice powiatu.

Wskazane instrumenty finansowe potwierdzają możliwości dostępne w 2026 r. Ich wykorzystanie w okresie realizacji programu będzie zależało od kolejnych naborów, warunków uczestnictwa i przyznania środków.

Zagrożenia

Czynnik	Znaczenie dla dziedzictwa powiatu
Zagrożenie powodziowe w dolinie Narwi	Ryzyko powodzi dotyczy również historycznej części Pułtusza, w której znajdują się zabytki, muzeum, archiwum i szkoły. Zalanie lub podtopienie może zagrazić jednocześnie budynkom oraz przechowywanym w nich zbiorom. Urządzenia przeciwpowodziowe ograniczają ryzyko, ale nie eliminują go całkowicie.
Presja inwestycyjna na obszary występowania	Rozwój zabudowy i infrastruktury wiąże się z ingerencją w grunt, która może naruszać stanowiska archeologiczne oraz nierozpoznane

Czynnik	Znaczenie dla dziedzictwa powiatu
zabytków archeologicznych	nawarstwienia. Ryzyko wzrasta przy niepełnej dokumentacji zasobu i nieuwzględnianiu uwarunkowań konserwatorskich na wczesnym etapie przygotowania przedsięwzięć.
Presja modernizacji i zmiany standardów użytkowania	Dążenie do poprawy efektywności energetycznej oraz komfortu użytkowania może prowadzić do dalszego zastępowania tradycyjnych materiałów i upraszczania form architektonicznych. Dotyczy to szczególnie kamienic, zabudowy koszarowej i domów drewnianych, jeżeli rozwiązania remontowe nie będą dostosowane do ich cech zabytkowych.
Przekształcenia otoczenia i relacji krajobrazowych	Nowa zabudowa oraz zmiany zagospodarowania mogą osłabiać ekspozycję dominant Pułtuska, związki rezydencji z parkami i tradycyjny charakter wsi. Zagrożenie dotyczy zwłaszcza zmian skali zabudowy, podziałów przestrzeni i sposobów użytkowania terenów, które mogą naruszyć czytelność historycznych układów.

6. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE, PRIORYTETY I KIERUNKI DZIAŁAŃ POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Celem Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Pułtuskiego na lata 2027-2030 jest zachowanie wartości miejscowego dziedzictwa poprzez systematyczną opiekę nad zabytkami związanymi z powiatem, wspieranie działań ich właścicieli oraz upowszechnianie wiedzy o historii i kulturze regionu.

Założenia Programu wynikają z charakterystyki zasobu, oceny jego stanu zachowania i analizy SWOT. Uwzględniają zróżnicowane potrzeby zabytków, przekształcenia krajobrazu miejskiego i wiejskiego, niekompletność dokumentacji ewidencyjnej oraz potencjał edukacyjny i społeczny dziedzictwa powiatu.

Podstawę realizacji Programu stanowią zadania wykonywane przez Starostwo Powiatowe i jednostki powiatowe w zakresie gospodarowania mieniem, inwestycji, edukacji, kultury, promocji i zarządzania kryzysowego. Działania wobec zabytków innych właścicieli będą prowadzone poprzez dostępne instrumenty finansowe, przekazywanie informacji i współpracę. Prowadzenie gminnych ewidencji zabytków oraz kształtowanie polityki przestrzennej pozostają w kompetencjach właściwych organów gmin.

Przyjęto dwa priorytety:

- 1. Opieka nad zabytkami oraz uwzględnianie ich ochrony w zadaniach powiatu.**
- 2. Współpraca, edukacja i promocja dziedzictwa kulturowego powiatu.**

Priorytety i kierunki działań wyznaczają długofalową politykę powiatu wobec dziedzictwa. Przyporządkowane im zadania przewidziano do realizacji w latach 2027-2030, z wykorzystaniem istniejącej struktury organizacyjnej Starostwa i jednostek powiatowych.

PRIORYTET I. Opieka nad zabytkami oraz uwzględnianie ich ochrony w zadaniach Powiatu

Priorytet obejmuje utrzymanie zabytków związanych z powiatem, przygotowanie potrzebnych prac remontowych, wspieranie właścicieli oraz ograniczanie zagrożeń wynikających z realizacji inwestycji. Uwzględnia również odrębne zadania Starosty dotyczące nieruchomości Skarbu Państwa.

Kierunek działań	Zadania na lata 2027–2030	Podmioty odpowiedzialne i współpraca
1.1. Utrzymanie zabytków związanych z powiatem i przygotowanie niezbędnych prac	1. Bieżące utrzymanie zabytkowych obiektów użytkowanych przez Liceum Ogólnokształcące im. Piotra Skargi i Zespół Szkół im. Bolesława Prusa oraz schronu przy ul. 3 Maja 20. Wykorzystywanie wyników przeglądów i zaleceń konserwatorskich do określania potrzeb oraz kolejności prac. Przygotowywanie wymaganej dokumentacji dla planowanych prac i uwzględnianie ich w planowaniu finansowym powiatu.	Powiat Pułtusk i jednostki powiatowe; współpraca z MWKZ.
1.2. Opieka nad zabytkowymi nieruchomościami Skarbu Państwa w zakresie zadań Starosty	1. Kontynuowanie przygotowania i prowadzenia prac przy budynku dawnego klasztoru pobernardyńskiego w Strzegocinie, stanowiącym własność Skarbu Państwa, stosownie do aktualnych potrzeb, dokumentacji konserwatorskiej i środków przyznawanych na ten cel przez Wojewodę. Szczególne znaczenie mają działania ograniczające zawilgocenie budynku. 2. Współdziałanie z właściwymi zarządcami i użytkownikami przy utrzymaniu pozostałych zabytkowych nieruchomości Skarbu Państwa, w tym cmentarza wojennego w Kleszewie oraz kanałów i wałów w Pułtusk. 3. W odniesieniu do kanałów – współpraca Starosty z gminą Pułtusk jako użytkownikiem nieruchomości Skarbu Państwa. Odrębnie uwzględnia się zobowiązania Powiatu wynikające z porozumienia partnerskiego dotyczącego modernizacji kanałów.	Starosta w ramach gospodarowania nieruchomościami Skarbu Państwa, przy pomocy Wydziału Geodezji i Gospodarki Nieruchomościami; Zarząd Dróg Powiatowych w Pułtusk; współpraca z Wojewodą Mazowieckim, gminą Pułtusk, właściwymi zarządcami i MWKZ.

Kierunek działań	Zadania na lata 2027–2030	Podmioty odpowiedzialne i współpraca
1.3. Wspieranie finansowania prac przy zabytkach	1. Udzielanie dotacji na prace przy zabytkach wpisanych do rejestru, zgodnie z obowiązującymi zasadami przyjętymi przez Radę Powiatu i środkami zabezpieczonymi w budżecie. 2. Udostępnianie aktualnych zasad, formularzy i terminów składania wniosków o dotacje powiatowe oraz informacji o naborach prowadzonych przez inne instytucje. W przypadku przygotowanych zadań własnych – ubieganie się o dofinansowanie odpowiadające ich zakresowi i warunkom danego naboru.	Rada i Zarząd Powiatu; właściciele i posiadacze zabytków jako wnioskodawcy; właściwy wydział do spraw pozyskiwania środków zewnętrznych – Wydział Rozwoju i Promocji
1.4. Uwzględnianie zabytków i krajobrazu kulturowego w inwestycjach powiatowych	1. Sprawdzanie na etapie przygotowania inwestycji, czy planowane roboty dotyczą zabytków, ich otoczenia lub stanowisk archeologicznych. Przekazywanie projektantom dostępnych danych oraz uwzględnianie wymaganych uzgodnień, badań i zabezpieczeń w dokumentacji oraz planowanych kosztach i harmonogramie przedsięwzięcia. 2. Uwzględnianie przy remontach i przebudowach dróg powiatowych położenia kapliczek, krzyży, historycznej zieleni i sąsiadującej zabudowy. Dostosowywanie rozwiązań projektowych do wartości otoczenia oraz uzgadnianie z właścicielami i właściwymi organami działań mogących wpływać na zachowanie tych elementów.	Powiat i jednostki prowadzące inwestycje oraz zarządzające drogami; współpraca z projektantami, gminami, właścicielami i MWKZ.
1.5. Wykorzystanie instrumentów ochrony	1. Sprawdzenie i uzupełnianie oznakowania zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru znakiem „Zabytek chroniony prawem”, w pierwszej kolejności obiektów związanych z powiatem. Działanie prowadzone w uzgodnieniu z MWKZ i we współpracy z właścicielami lub użytkownikami. 2. Upowszechnianie funkcji społecznego opiekuna zabytków, realizowanie przez Starostę zadań związanych z ustanawianiem opiekunów na wnioski MWKZ i prowadzeniem ich listy, a także włączanie opiekunów w edukację oraz przekazywanie informacji o zagrożeniach.	Wydział Organizacji i Nadzoru; współpraca z MWKZ, gminami, służbami oraz zarządcami zabytków i zbiorów.

Kierunek działań	Zadania na lata 2027–2030	Podmioty odpowiedzialne i współpraca
1.6. Przygotowanie kryzysowe	1. Dostosowanie dokumentacji i zasad współdziałania w zakresie ochrony zabytków do przepisów o ochronie ludności, obronie cywilnej i zarządzaniu kryzysowym, z wykorzystaniem materiałów zgromadzonych w dotychczasowym planie ochrony zabytków. 2. Aktualizowanie danych kontaktowych i informacji o zagrożeniach oraz uzgadnianie sposobów współpracy z zarządcami zabytków i zbiorów, ze szczególnym uwzględnieniem zagrożenia powodziowego w dolinie Narwi.	Wydział Zarządzania Kryzysowego; współpraca z Wojewodą, MWKZ, gminami, służbami oraz właścicielami i zarządcami zabytków i zbiorów.

Oczekiwane rezultaty: utrzymanie zabytków związanych z powiatem w odpowiednim stanie, przygotowanie najpotrzebniejszych prac do realizacji, wykorzystanie dostępnych możliwości dofinansowania oraz ograniczenie ryzyka naruszenia zabytków podczas inwestycji. Uzupełnieniem będzie poprawa oznakowania i aktualności informacji wykorzystywanych w ochronie dziedzictwa.

PRIORYTET II. Współpraca, edukacja i promocja dziedzictwa kulturowego Powiatu

Priorytet obejmuje działania możliwe do prowadzenia w ramach bieżącej współpracy z gminami, szkołami, instytucjami kultury i organizacjami społecznymi. Służy wykorzystaniu istniejących materiałów i inicjatyw do upowszechniania wiedzy o zabytkach, wielokulturowej historii powiatu i tradycjach Puszczy Białej.

Kierunek działań	Zadania na lata 2027–2030	Podmioty odpowiedzialne i współpraca
2.1. Wymiana informacji o zabytkach i potrzebach ich ochrony	1. Pozyskiwanie od gmin i MWKZ aktualnych informacji potrzebnych do przygotowania inwestycji powiatowych oraz oceny realizacji Programu. 2. Udostępnianie na stronie internetowej powiatu odsyłaczy do poradników NID i informacji konserwatorskich przydatnych właścicielom zabytków oraz gminom, w szczególności dotyczących remontów, zachowania historycznej stolarki, budownictwa drewnianego, historycznych układów wsi i krajobrazu kulturowego.	Wydział Rozwoju i Promocji; współpraca z gminami i MWKZ; wykorzystanie materiałów NID.
2.2. Edukacja regionalna i wspieranie lokalnych inicjatyw	1. Uwzględnianie dziedzictwa powiatu w działalności szkół powiatowych, np. poprzez lekcje regionalne, wyjścia do zabytków i muzeum, konkursy lub projekty uczniowskie. Wykorzystywanie istniejącej oferty Muzeum Regionalnego w Pułtusk, archiwum, bibliotek i Kuźni Kurpiowskiej. 2. Uwzględnianie przedsięwzięć dotyczących historii i zabytków regionu w istniejących formach współpracy powiatu z organizacjami pozarządowymi. Wspieranie, stosownie do dostępnych możliwości, spotkań, wystaw i projektów edukacyjnych służących poznawaniu wielokulturowego dziedzictwa powiatu.	Powiat (Wydział Edukacji, Zdrowia, Kultury i Sportu) i szkoły prowadzone przez Powiat; Wydział Rozwoju i Promocji w zakresie współpracy z instytucjami, organizacjami społecznymi i twórcami.
2.3. Upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie w promocji powiatu	1. Aktualizowanie informacji o zabytkach i miejscach związanych z historią powiatu w istniejących serwisach internetowych oraz materiałach promocyjnych. 2. Promowanie wydarzeń, publikacji i oferty edukacyjnej poświęconych miejscowemu dziedzictwu, w tym inicjatyw realizowanych w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa. Udostępnianie informacji przekazywanych przez gminy, instytucje i organizacje oraz uwzględnianie ich przedsięwzięć w bieżącej promocji powiatu.	Wydział Rozwoju i Promocji; Współpraca z gminami, instytucjami i organizatorami przedsięwzięć.

Kierunek działań	Zadania na lata 2027–2030	Podmioty odpowiedzialne i współpraca
2.4. Dokumentacja i przekaz tradycji	1. Wspieranie warsztatów i spotkań służących przekazowi umiejętności, zwłaszcza hafciarstwa, oklejanki i wycinankarstwa Puszczy Białej, z udziałem osób praktykujących te tradycje. 2. Wspieranie dokumentowania relacji mieszkańców, lokalnych zwyczajów, wiedzy i umiejętności w ramach projektów szkół powiatowych, instytucji i organizacji społecznych, za zgodą uczestników i z ustaleniem zasad przechowywania oraz udostępniania materiałów. 3. Uwzględnianie inicjatyw związanych z przekazem tradycji w kolejnych programach współpracy z organizacjami pozarządowymi oraz wspieranie przygotowania partnerskich projektów i wniosków o środki zewnętrzne.	Wydział Rozwoju i Promocji; Organizacje społeczne, instytucje.
2.5. Udostępnianie dziedzictwa i rozwój turystyki kulturowej	1. Przygotowywanie wspólnych propozycji tras zwiedzania łączących Pułtusk z dziedzictwem terenów wiejskich. Uzgadnianie z właścicielami i zarządcami możliwości udostępniania obiektów, z uwzględnieniem ich funkcji, dostępności i bezpieczeństwa zbiorów. 2. Pomoc organizacyjna przy partnerskich przedsięwzięciach służących edukacyjnemu i cyfrowemu udostępnianiu zbiorów oraz dokumentacji przez ich dysponentów. 3. Współpraca z gminami, właścicielami i zarządcami przy przygotowywaniu tablic informacyjnych oraz oznakowania tras. Stosowanie zweryfikowanych opisów i form dostosowanych do charakteru miejsca.	Powiat w roli organizacyjnej i promocyjnej; Gminy; Wydział Rozwoju i Promocji; instytucje, właściciele, organizacje i partnerzy turystyki kulturowej.

Oczekiwane rezultaty: sprawniejszy dostęp do informacji o zabytkach, wykorzystanie lokalnej oferty edukacyjnej przez szkoły powiatowe oraz większa obecność dziedzictwa terenów wiejskich i tradycji Puszczy Białej w działaniach promocyjnych. Oczekuje się również powstania materiałów dokumentujących i promujących miejscowe tradycje oraz propozycji tras zwiedzania uzgodnionych z partnerami.

Zasady realizacji zadań

Zadania będą wykonywane przez właściwe komórki Starostwa i jednostki powiatowe w ramach ich zakresów działania. Przedsięwzięcia partnerskie wymagają uzgodnienia udziału zainteresowanych podmiotów. W pierwszej kolejności należy uwzględnić bieżące utrzymanie obiektów związanych z powiatem, usuwanie stwierdzonych zagrożeń oraz przygotowanie prac niezbędnych do zachowania wartości zabytkowych.

Zakres prac remontowych, dotacji i pozostałych przedsięwzięć wymagających nakładów finansowych będzie określany przy planowaniu kolejnych budżetów. Zadania inwestycyjne należy etapować odpowiednio do potrzeb, przygotowanej dokumentacji i zapewnionego finansowania. Działania informacyjne, edukacyjne i promocyjne powinny wykorzystywać przede wszystkim istniejące kanały komunikacji, ofertę instytucji oraz przedsięwzięcia już prowadzone przez powiat i jego partnerów.

Bieżące utrzymanie zabytków, reagowanie na zagrożenia oraz działania informacyjne i edukacyjne prowadzi się przez cały okres realizacji Programu. Przy przedsięwzięciach wymagających przygotowania dokumentacji pierwszeństwo ma ustalenie zakresu i kolejności prac oraz ich kosztów. Dla zadań zgłaszanych do budżetu lub wieloletniej prognozy finansowej wskazuje się planowany etap realizacji i źródła finansowania. Postęp przygotowania oraz wykonania prac wykazuje się w dwuletnich sprawozdaniach.

7. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Realizacja Powiatowego programu opieki nad zabytkami Powiatu Pułtuskiego na lata 2027–2030 opiera się na wykorzystaniu instrumentów prawnych, organizacyjnych, finansowych, inwestycyjnych, informacyjnych oraz kontrolnych, dostępnych w ramach kompetencji powiatu. Służą one realizacji dwóch priorytetów: „Opieka nad zabytkami oraz uwzględnianie ich ochrony w zadaniach powiatu” i „Współpraca, edukacja i promocja dziedzictwa kulturowego powiatu”.

Podstawą wdrażania Programu jest działalność istniejących komórek Starostwa Powiatowego i jednostek powiatowych oraz współpraca z gminami, Mazowieckim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków, właścicielami zabytków, instytucjami kultury i organizacjami społecznymi. Zakres podejmowanych działań powinien odpowiadać przyjętym zadaniom, rozpoznany potrzebom oraz dostępnym środkom.

Instrumenty organizacyjne

Podział odpowiedzialności za realizację Programu obejmuje:

- **Radę Powiatu Pułtuskiego**, która przyjmuje Program po uzyskaniu opinii Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, określa środki na realizację zadań w uchwale budżetowej oraz rozpatruje przedstawiane jej sprawozdania;
- **Zarząd Powiatu**, który odpowiada za wykonanie uchwał Rady, realizację budżetu i gospodarowanie mieniem powiatu, a w ramach wdrażania Programu ustala kolejność przygotowania zadań, zapewnia współpracę jednostek oraz sporządza sprawozdania;
- **Starostę**, który organizuje pracę Zarządu i Starostwa oraz kieruje bieżącymi sprawami powiatu;
- **właściwe komórki Starostwa i jednostki powiatowe**, które wykonują zadania zgodnie ze swoim zakresem działania, przygotowują dokumentację, prowadzą przedsięwzięcia i przekazują informacje o ich realizacji.

Instrumenty prawne i inwestycyjne

Instrumenty prawne obejmują stosowanie przepisów ochrony zabytków przy wykonywaniu zadań powiatu, uzyskiwanie wymaganych pozwoleń i uzgodnień oraz

uwzględnianie warunków konserwatorskich w dokumentacji i umowach dotyczących prowadzonych prac. Podstawą określenia zakresu ochrony pozostają właściwe decyzje administracyjne i dokumentacja zabytków.

Przy przygotowywaniu inwestycji powiatowych należy odpowiednio wcześniej sprawdzać ich położenie względem zabytków, chronionych zespołów i rozpoznanych stanowisk archeologicznych. Ustalenia te powinny być przekazywane projektantom i uwzględniane w zakresie opracowań, kosztach oraz harmonogramie przedsięwzięcia. Szczególne znaczenie ma to przy inwestycjach drogowych i innych zadaniach obejmujących roboty ziemne, a także przy pracach w sąsiedztwie kapliczek, krzyży, historycznej zieleni i zabudowy.

Do instrumentów pozostających w kompetencji Starosty należą również umieszczanie, w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków, znaków informujących o ochronie zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru oraz ustanawianie społecznych opiekunów zabytków na wniosek tego organu i prowadzenie ich listy. Społeczni opiekunowie mogą wspierać upowszechnianie wiedzy o zabytkach i przekazywanie informacji o zagrożeniach.

Instrumenty finansowe

Podstawowym instrumentem finansowym jest budżet powiatu, w którym określa się środki na utrzymanie własnych obiektów, przygotowanie dokumentacji, prace remontowe i konserwatorskie oraz działania edukacyjne i promocyjne. Planowanie wydatków powinno uwzględniać pilność potrzeb, możliwość etapowania prac oraz koszty późniejszego utrzymania obiektów.

Wspieraniu innych właścicieli służą dotacje powiatowe na prace przy zabytkach wpisanych do rejestru, udzielane zgodnie z obowiązującą uchwałą Rady Powiatu i w granicach środków przeznaczonych na ten cel.

Uzupełnieniem finansowania są środki zewnętrzne pozyskiwane na przygotowane przedsięwzięcia powiatowe lub partnerskie. Dobór naborów powinien wynikać z potrzeb przyjętych w Programie, kwalifikowalności zadania, dostępności dokumentacji i możliwości zapewnienia wkładu własnego. Starostwo może również upowszechniać informacje o dostępnych formach wsparcia dla właścicieli zabytków.

Finansowanie zadań dotyczących nieruchomości Skarbu Państwa należy ujmować odrębnie, zgodnie z zasadami wykonywania zadań z zakresu administracji rządowej.

Instrumenty współpracy

Współpraca instytucjonalna powinna opierać się na wymianie informacji z gminami oraz kontaktach roboczych prowadzonych odpowiednio do potrzeb konkretnych przedsięwzięć. Jej przedmiotem są przede wszystkim potrzeby ochrony zabytków, planowane inwestycje, aktualność danych, działania edukacyjne i możliwości wspólnego ubiegania się o środki.

Współpraca z gminami i MWKZ obejmuje pozyskiwanie aktualnych informacji potrzebnych do przygotowania inwestycji powiatowych oraz oceny realizacji Programu. Powiat może udostępnić na swojej stronie internetowej odsyłacze do poradników NID i informacji konserwatorskich przydatnych gminom oraz właścicielom zabytków. Prowadzenie gminnych ewidencji zabytków i kształtowanie lokalnej polityki przestrzennej pozostają zadaniami właściwych organów gmin.

Przedsięwzięcia z udziałem właścicieli zabytków, instytucji kultury, organizacji społecznych i innych samorządów należy opierać na uzgodnieniu zakresu prac, odpowiedzialności, terminów oraz udziału finansowego i organizacyjnego partnerów. Narzędziami tej współpracy są m.in. porozumienia, umowy oraz zadania podejmowane w ramach powiatowego programu współpracy z organizacjami pozarządowymi.

Instrumenty informacyjne, dokumentacyjne i edukacyjne

Podstawowymi narzędziami informacyjnymi są istniejące strony internetowe, materiały promocyjne powiatu i kanały komunikacji jego jednostek. Mogą służyć udostępnianiu informacji o zabytkach, zasadach właściwego prowadzenia prac, możliwościach finansowania oraz wydarzeniach i ofercie edukacji regionalnej. Wykorzystanie materiałów NID i służb konserwatorskich pozwala oprzeć przekaz na sprawdzonych treściach.

Zaplecze dokumentacyjne realizacji Programu tworzą dokumentacja własnych nieruchomości, informacje uzyskiwane od gmin i MWKZ oraz materiały powstające przy przygotowywaniu inwestycji i prowadzeniu prac.

Instrumenty edukacyjne obejmują działalność szkół powiatowych, współpracę z instytucjami kultury i organizacjami społecznymi, udział w Europejskich Dniach Dziedzictwa oraz wspieranie lokalnych publikacji, tras i materiałów do zwiedzania. Dokumentowanie tradycji, relacji mieszkańców i zbiorów powinno odbywać się w uzgodnionych przedsięwzięciach partnerskich, z określeniem zasad przechowywania i udostępniania materiałów oraz poszanowaniem praw ich właścicieli i uczestników.

Instrumenty zarządzania kryzysowego

Instrumenty przygotowania kryzysowego obejmują dokumentację ochrony zabytków, aktualne informacje o zagrożeniach i kontaktach oraz uzgodnione zasady współpracy administracji, służb, właścicieli i zarządców. Ich stosowanie wymaga uwzględnienia przepisów o ochronie ludności, obronie cywilnej i zarządzaniu kryzysowym oraz zakresu zadań poszczególnych podmiotów.

W powiecie pułuskim szczególne znaczenie ma przygotowanie ochrony zabytków i zbiorów przed skutkami powodzi w dolinie Narwi. Należy wykorzystywać informacje zgromadzone w dotychczasowym powiatowym planie ochrony zabytków, aktualizując je i dostosowując dokumentację do obowiązujących rozwiązań prawnych i organizacyjnych.

Monitoring i sprawozdawczość

Monitorowanie realizacji Programu opiera się na dokumentacji prowadzonych zadań, danych o wydatkach i udzielonych dotacjach, wynikach kontroli stanu technicznego mienia powiatowego oraz informacjach przekazywanych przez jednostki i partnerów. Zebrane dane powinny pomagać w ustalaniu kolejności prac, przygotowywaniu budżetu i reagowaniu na ujawnione potrzeby.

Zarząd Powiatu sporządza co dwa lata sprawozdanie z realizacji Programu i przedstawia je Radzie Powiatu. Wyniki tej oceny stanowią podstawę usprawnienia sposobu wykonywania zadań oraz przygotowania kolejnej edycji programu.

8. ZASADY OCENY REALIZACJI POWIATOWEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Ocena realizacji Programu służy ustaleniu, jakie zadania wykonano, jakie osiągnięto efekty oraz które działania wymagają kontynuacji. Zgodnie z art. 87 ust. 5 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami Zarząd Powiatu Pułtuskiego sporządza co dwa lata sprawozdanie z realizacji Programu i przedstawia je Radzie Powiatu. Przyjmuje się dwa okresy sprawozdawcze: 2027–2028 oraz 2029–2030.

Projekt sprawozdania przygotowuje Wydział Rozwoju i Promocji, na podstawie informacji właściwych wydziałów i jednostek powiatowych. Wykorzystuje się dokumentację prowadzoną w ramach bieżącej działalności: umowy, protokoły odbioru prac, rozliczenia dotacji, dane o wydatkach, korespondencję oraz informacje o działaniach edukacyjnych i promocyjnych.

Zakres sprawozdania

Sprawozdanie sporządza się w układzie priorytetów i kierunków działań określonych w rozdziale 6. Dla każdego kierunku należy krótko wskazać wykonane zadania, ich efekty, poniesione wydatki oraz ewentualne przyczyny niewykonania pozostałych zadań. Można zastosować poniższy układ tabeli.

Kierunek działań	Wykonane zadania i efekty	Wydatki i finansowanie	Niezrealizowane zadania i dalsze potrzeby
Numer i nazwa kierunku z rozdziału 6	Krótki opis wykonanych prac lub czynności, ze wskazaniem obiektu albo przedsięwzięcia i uzyskanego rezultatu	Poniesiona kwota i źródło finansowania	Przyczyny niewykonania, stan przygotowania lub zakres pozostający do realizacji

Zakres danych powinien odpowiadać rodzajowi zadania:

- przy pracach remontowych i konserwatorskich – wskazuje się obiekty, zakres wykonanych prac i ich koszt;
- przy dotacjach – podaje się ich liczbę, kwotę, wspierane obiekty oraz informację o rozliczeniu;

- przy przedsięwzięciach edukacyjnych, promocyjnych i związanych z przekazem tradycji – podaje się liczbę i rodzaj działań oraz udział powiatu lub jego jednostek;
- przy współpracy, przygotowaniu inwestycji, oznakowaniu zabytków i przygotowaniu kryzysowym – wystarcza krótki opis podjętych czynności i ich efektów.

Dane liczbowe ustala się na podstawie dostępnych dokumentów. Jeżeli zadanie wykonano w ramach bieżącej pracy urzędu lub jednostki, bez wyodrębnionego wydatku, należy to zaznaczyć. Działania Starosty dotyczące nieruchomości Skarbu Państwa i ich finansowanie wykazuje się odrębnie od zadań dotyczących mienia powiatu.

Ocena i wnioski

Podstawą oceny jest wykonanie przewidzianego zakresu zadania oraz osiągnięty rezultat, np. zabezpieczenie obiektu, zakończenie etapu remontu, przygotowanie dokumentacji lub przeprowadzenie zajęć edukacyjnych. Zadania wieloletnie ocenia się według postępu osiągniętego w okresie sprawozdawczym, a działania powtarzalne – według ich wykonania w danym okresie.

Przy zadaniach niepodjętych wskazuje się przyczynę, np. brak finansowania, trwające przygotowanie dokumentacji albo brak wniosków lub potrzeb uzasadniających działanie. Sprawozdanie kończy się krótkimi wnioskami dotyczącymi najważniejszych efektów, trudności oraz zadań wymagających kontynuacji i uwzględnienia w planowaniu budżetu. Wnioski służą również przygotowaniu kolejnej edycji programu.

9. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Realizacja Powiatowego programu opieki nad zabytkami wymaga stałego montażu finansowego, łączącego środki własne powiatu z finansowaniem zewnętrznym (krajowym, wojewódzkim i europejskim) oraz udziałem właścicieli i dysponentów zabytków. Kluczowe jest zapewnienie finansowania zarówno działań „twardych” (prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane), jak i „miękkich” (dokumentacja, badania, inwentaryzacja, digitalizacja, edukacja i upowszechnianie). W praktyce o skuteczności pozyskiwania środków decyduje utrzymywanie gotowości projektowej: aktualnej dokumentacji, kosztorysów, pozwoleń i uzgodnień oraz zabezpieczenie wkładu własnego w budżecie i WPF.

Poniżej przedstawiono źródła finansowania. Ich wykorzystanie w okresie obowiązywania Programu będzie zależało od ogłaszanych naborów, dostępnych środków i zasad obowiązujących w danym roku.

Środki Powiatu Pułtuskiego i dotacje samorządowe

Podstawowym źródłem finansowania zadań własnych jest budżet Powiatu Pułtuskiego, a w przypadku przedsięwzięć wieloletnich – również odpowiednie ustalenia wieloletniej prognozy finansowej. Środki powiatowe mogą służyć przede wszystkim utrzymaniu zabytków użytkowanych przez jednostki powiatowe, przygotowaniu dokumentacji, wykonywaniu prac zabezpieczających, remontowych i konserwatorskich oraz realizacji działań edukacyjnych i promocyjnych przyjętych w Programie.

W planowaniu wydatków należy uwzględniać potrzeby zabytkowych budynków Liceum Ogólnokształcącego im. Piotra Skargi i Zespołu Szkół im. Bolesława Prusa oraz schronu przy ul. 3 Maja 20. Zakres finansowania powinien odpowiadać odpowiedzialności powiatu, pilności prac i możliwościom budżetowym. Przygotowanie większych przedsięwzięć może być etapowane, z uwzględnieniem kosztów dokumentacji i wymaganego wkładu własnego.

Powiat może również wspierać prace przy zabytkach innych właścicieli poprzez dotacje celowe. Zasady tego wsparcia określa uchwała nr XX/157/04 Rady Powiatu w Pułtusku z 29 grudnia 2004 r. w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków. Udzielenie wsparcia zależy od spełnienia warunków uchwały i zabezpieczenia środków w budżecie.

Uzupełnieniem mogą być dotacje gminne, udzielane na podstawie właściwych uchwał i w granicach środków przeznaczonych na ten cel. Przy łączeniu wsparcia kilku samorządów należy ustalić zakres finansowany przez każdy z nich i zasady rozliczenia wydatków.

Środki budżetu państwa na nieruchomości Skarbu Państwa

Odrębnie należy ujmować finansowanie prac przy zabytkowych nieruchomościach Skarbu Państwa, wobec których Starosta wykonuje zadania z zakresu gospodarowania mieniem. Dotyczy to m.in. budynku dawnego klasztoru pobernardyńskiego w Strzegocinie, gdzie prace remontowo-budowlane są prowadzone ze środków przyznawanych przez Wojewodę Mazowieckiego.

Zakres dalszych prac powinien wynikać z potrzeb obiektu, dokumentacji konserwatorskiej i przyznanego finansowania. W odniesieniu do pozostałych nieruchomości Skarbu Państwa należy uwzględniać także obowiązki zarządców i użytkowników oraz zawarte umowy i porozumienia.

Dotacje Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków

Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków udziela dotacji ze środków budżetu państwa na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru. Wsparcie jest przyznawane w odrębnych naborach dotyczących prac planowanych oraz refundacji prac już wykonanych.

Źródło to może mieć znaczenie dla właścicieli zabytków nieruchomych i ruchomych na terenie powiatu. Zakres kosztów, wymagane dokumenty, warunki finansowania badań i dokumentacji oraz terminy realizacji określa aktualny regulamin. Przy planowaniu przedsięwzięcia należy sprawdzić, czy dany wydatek może zostać objęty dotacją i w którym trybie należy złożyć wniosek.

Wsparcie Samorządu Województwa Mazowieckiego

Istotnym źródłem finansowania jest program „Mazowsze dla zabytków”, obejmujący prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru, położonych w województwie mazowieckim. W naborze mogą uczestniczyć właściciele i posiadacze dysponujący wymagany tytułem prawnym do zabytku. Źródło to

może służyć zarówno przedsięwzięciom samorządowym, jak i pracom prowadzonym przez parafie, organizacje i właścicieli prywatnych.

Przy przygotowywaniu wniosku należy stosować zasady przyjęte przez Sejmik Województwa Mazowieckiego oraz warunki ogłoszenia na dany rok, w szczególności dotyczące wysokości wsparcia, wkładu własnego, kosztów kwalifikowanych i terminu zakończenia prac.

Programy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Podstawowym programem wspierającym prace przy zabytkach jest **„Ochrona zabytków”**. Obejmuje on konserwację i rewaloryzację zabytków nieruchomych i ruchomych wpisanych do rejestru oraz przewiduje nabory na prace planowane i refundację prac wykonanych. Dla pozostałych zadań Programu znaczenie mogą mieć również:

- **„Kultura ludowa i tradycyjna”**, w tym nabór „Mistrz tradycji” – wspierający dokumentowanie, upowszechnianie i przekazywanie kultury tradycyjnej. W powiecie pułtuskim odpowiada to m.in. działaniom dotyczącym tradycji Puszczy Białej. W edycji 2026 do uprawnionych wnioskodawców należą m.in. określone w regulaminie samorządowe instytucje kultury i organizacje pozarządowe; powiat może współpracować z nimi przy przygotowaniu przedsięwzięć.
- **„Groby i cmentarze wojenne w kraju”** – wspierający opiekę nad miejscami pochówków wojennych oraz działania służące poznawaniu ich historii.

Programy dla organizacji społecznych

Działania partnerskie mogą korzystać z programu NID **„Wspólnie dla dziedzictwa”**, skierowanego do organizacji pozarządowych. W edycji 2026 wspiera on społeczną opiekę nad dziedzictwem materialnym, w tym prace porządkowe przy zabytkach, edukację oraz warsztaty tradycyjnych rzemiosł i technik budowlanych. Ważnym elementem jest udział wolontariuszy. Powiat może wspierać przygotowanie takich przedsięwzięć organizacyjnie i informacyjnie oraz uwzględniać inicjatywy związane z dziedzictwem w swoim programie współpracy z organizacjami pozarządowymi. Zakres wsparcia finansowego zależy od przyjętych zasad i środków budżetowych.

Fundusze europejskie i środki międzynarodowe

W programie **Fundusze Europejskie dla Mazowsza 2021–2027** znaczenie dla dziedzictwa mają przede wszystkim działania dotyczące kultury, turystyki i rewitalizacji.

Działanie 5.7 „**Kultura i turystyka**” obejmuje m.in. infrastrukturę działalności kulturalnej oraz szlaki tematyczne i produkty turystyczne. Część naborów jest powiązana ze strategiami rozwoju ponadlokalnego lub lokalnymi strategiami rozwoju przygotowanymi przez lokalne grupy działania.

Działanie 9.1 „**Rewitalizacja miast**” programu Fundusze Europejskie dla Mazowsza 2021–2027 obejmuje m.in. ochronę i udostępnianie dziedzictwa, w tym prace przy historycznych obiektach, zespołach, ogrodach i parkach. W naborze dotyczącym ochrony, rozwoju i promowania dziedzictwa kulturowego warunkiem wsparcia jest wynikanie przedsięwzięcia z gminnego programu rewitalizacji wpisanego do wykazu prowadzonego dla województwa mazowieckiego. Przygotowanie projektu powiatowego wymaga zatem współpracy z właściwą gminą oraz sprawdzenia jego zgodności z programem rewitalizacji i warunkami naboru.

Źródłem finansowania większych inwestycji kulturalnych jest również program **FEnIKS 2021–2027**, działanie 7.1 „Infrastruktura kultury i turystyki kulturowej”. Ostatni ogłoszony nabór konkurencyjny zakończył się 30 września 2025 r., a jego wyniki opublikowano w 2026 r. Wykorzystanie tego źródła należy wiązać z przyznanym dofinansowaniem lub ewentualnymi kolejnymi możliwościami wsparcia, jeżeli zostaną ogłoszone.

Potencjalne znaczenie ma ponadto program „**Kultura**” w ramach **Mechanizmu Finansowego EOG i Norweskiego Mechanizmu Finansowego 2021–2028**. Przewiduje on m.in. renowację i adaptację obiektów zabytkowych na cele kulturalne oraz przedsięwzięcia angażujące lokalne społeczności. Udział wymaga dopasowania projektu do konkretnego działania, zapewnienia wkładu własnego i spełnienia wymagań dotyczących współpracy partnerskiej.

Fundusz Kościelny i środki niepubliczne

Dla kościelnych osób prawnych uzupełniającym źródłem jest **Fundusz Kościelny**, pozostający w dyspozycji Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji. Zasady na 2026 r. przewidują dofinansowanie konserwacji i remontów obiektów sakralnych i kościelnych

o wartości zabytkowej. Zakres możliwego wsparcia należy każdorazowo odnieść do aktualnych zasad Funduszu.

Uzupełnienie finansowania stanowią środki własne parafii, organizacji i właścicieli prywatnych, darowizny, sponsoring oraz zbiórki prowadzone zgodnie z właściwymi przepisami. Mogą one służyć finansowaniu prac, wkładu własnego i lokalnych przedsięwzięć edukacyjnych.

Zasady korzystania ze źródeł finansowania

Przygotowanie zadania powinno obejmować ustalenie uprawnionego wnioskodawcy, zakresu prac, wymaganej dokumentacji, kosztów i możliwego wkładu własnego. Należy również uwzględnić późniejsze koszty utrzymania obiektu lub efektów przedsięwzięcia.

Łączenie środków z kilku źródeł jest możliwe na zasadach określonych przez instytucje udzielające wsparcia, z zachowaniem dopuszczalnego poziomu dofinansowania i zakazu podwójnego finansowania tych samych wydatków.

Zakres realizowanych zadań będzie wynikał z budżetu powiatu, uzyskanego dofinansowania oraz zobowiązań przyjętych przez partnerów.

10. PODSUMOWANIE

Dziedzictwo kulturowe powiatu pułtuskiego tworzy zróżnicowany zasób, którego mocnymi stronami są ranga historycznego Pułtusa, zachowane zespoły sakralne i obiekty użyteczności publicznej oraz żywe tradycje Puszczy Białej. Najkorzystniej przedstawia się stan głównych zabytków miasta oraz wielu użytkowanych świątyń i budynków publicznych. Istotne potrzeby remontowe dotyczą części zespołów rezydencjonalnych, obiektów militarnych i technicznych. Zabudowa mieszkalna Pułtusa oraz drewniane budownictwo wiejskie wymagają szczególnej uwagi wobec przekształceń powodujących utratę historycznych materiałów i detalu. Na odrębność krajobrazu wpływają również zmiany układów wiejskich związane z rozwojem nowej zabudowy.

Wnioski z diagnozy przekładają się na zadania odpowiadające możliwościom Powiatu. Bezpośrednie znaczenie mają systematyczne utrzymanie zabytków związanych z jego mieniem i działalnością jednostek, przygotowanie niezbędnych prac oraz uwzględnianie ochrony dziedzictwa na wczesnym etapie planowania inwestycji. Dotyczy to zwłaszcza przedsięwzięć obejmujących roboty ziemne i ingerencję w historyczne otoczenie obiektów. Odrębnego planowania i finansowania wymagają zadania Starosty wobec nieruchomości Skarbu Państwa. Przygotowanie na zagrożenia, w tym powodziowe, powinno łączyć działania zarządców zabytków z właściwymi procedurami i współpracą służb.

Wobec zasobu pozostającego poza bezpośrednim zarządem Powiatu znaczenie mają dostępne wsparcie finansowe, informowanie o możliwościach pozyskiwania środków oraz współpraca z właścicielami i gminami. Uzupełnianie braków dokumentacyjnych, szczególnie dotyczących archeologii, wymaga sprawnej wymiany informacji ze służbami konserwatorskimi. Pozwoli to lepiej rozpoznawać potrzeby ochrony i uwzględniać je w przygotowywanych przedsięwzięciach.

Istotnym oparciem dla realizacji Programu są szkoły, instytucje gromadzące i udostępniające świadectwa przeszłości, organizacje społeczne oraz osoby podtrzymujące lokalne tradycje. Wspólne działania edukacyjne, dokumentacyjne i turystyczne mogą łączyć dziedzictwo Pułtusa z historią obszarów wiejskich. Szczególne znaczenie ma umożliwianie bezpośredniego przekazu umiejętności i wiedzy, dzięki któremu dziedzictwo niematerialne pozostaje praktykowaną częścią miejscowej kultury.

Realizacja Programu powinna następować etapowo, zgodnie z rozpoznanymi potrzebami, przygotowaniem zadań i możliwościami finansowania. Dwuletnie sprawozdania pozwolą ustalić, co wykonano, jakie osiągnięto efekty i które działania wymagają kontynuacji.

Miarą skuteczności Programu będzie przede wszystkim ciągłość opieki nad zabytkami, ograniczanie utraty ich wartości, lepsze przygotowanie przedsięwzięć oraz trwały udział mieszkańców w poznawaniu i przekazywaniu dziedzictwa powiatu.

11. ZAŁĄCZNIK NR 1 – DOKUMENTACJA FOTOGRAFICZNA²

Układ urbanistyczny i zabudowa miejska

Fot. 1. Pułtusk. Rynek i jego zabudowa, z dzwonnica kolegiacką w głębi.

² Dokumentacja fotograficzna przedstawia reprezentatywne przykłady zabytków powiatu pułtuskiego, uporządkowane według głównych grup omówionych w Programie. Stanowi uzupełnienie charakterystyki dziedzictwa i nie obejmuje całego zasobu zabytkowego powiatu.

Fot. 2. Pułtusk. Rynek z wieżą ratuszową i otaczającymi go pierzejami.

Fot. 3. Pułtusk. Ratusz z wieżą ratuszową.

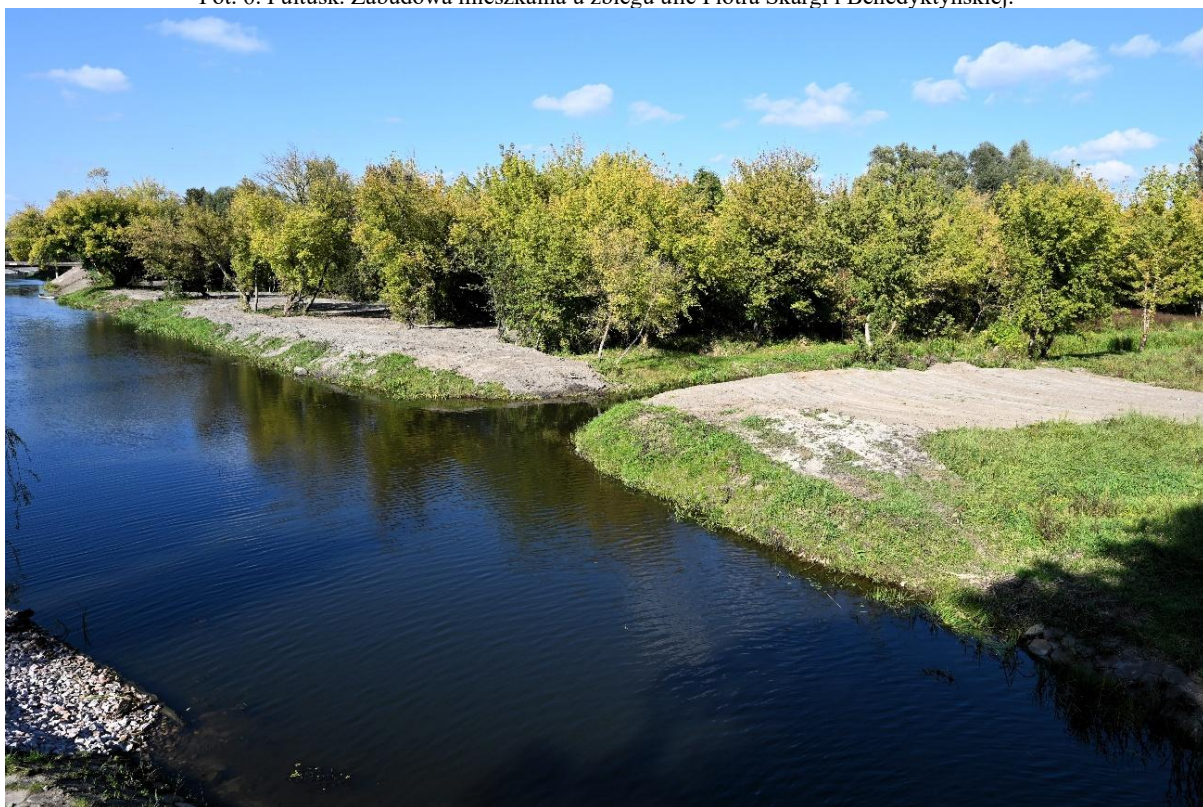
Fot. 4. Pułtusk. Wieża ratuszowa.

Fot. 5. Pułtusk. Dom „Organka” przy Rynku 11 – elewacja frontowa.

Fot. 6. Pułtusk. Zabudowa mieszkalna u zbiegu ulic Piotra Skargi i Benedyktynskiej.

Fot. 7. Pułtusk. Kanał Narwi wraz z nabrzeżem i zielenią.

Fot. 8. Pułtusk. Zabudowa nad kanałem Narwi.

Fot. 9. Pułtusk. Wał przeciwpowodziowy nad Narwią.

Architektura sakralna i zespoły klasztorne

Fot. 10. Pułtusk. Kolegiata pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny.

Fot. 11. Pułtusk. Kolegiata pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny.

Fot. 12. Pułtusk. Kolegiata pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny.

Fot. 13. Pułtusk. Dzwonnica przy kolegiacie pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny.

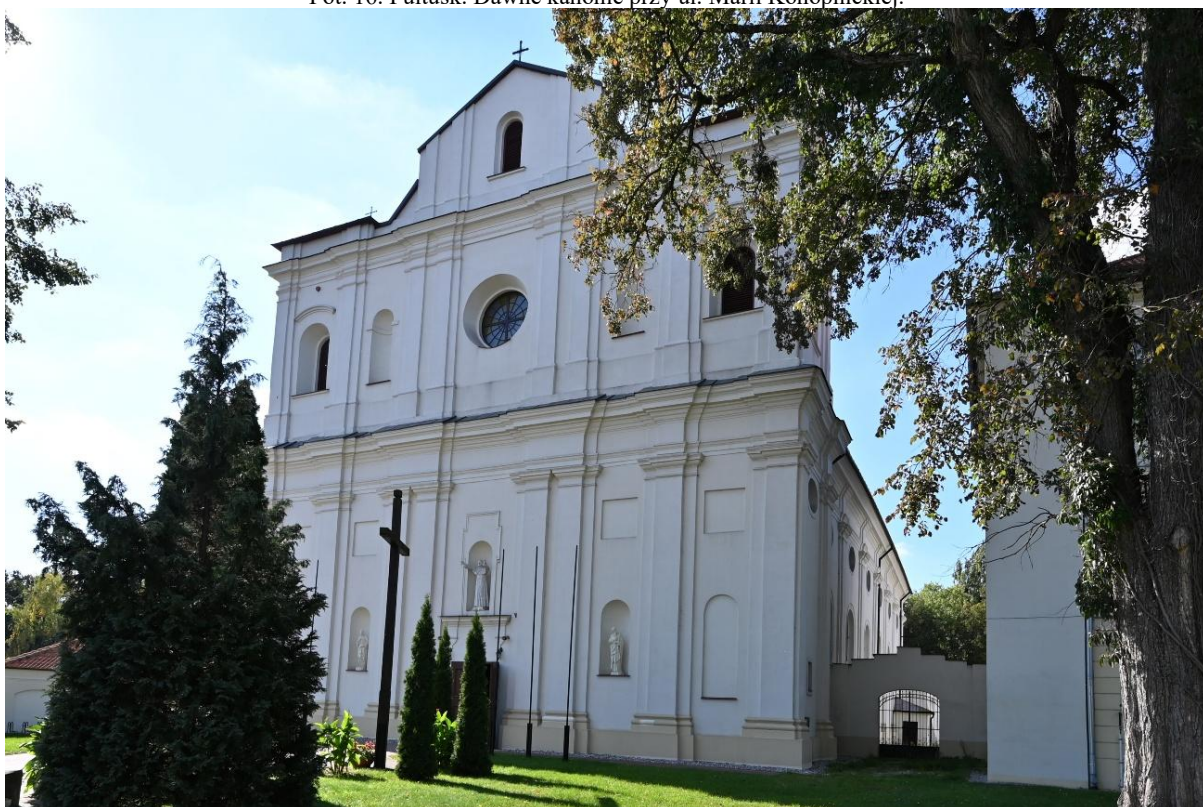
Fot. 14. Pułtusk. Kolegiata pw. Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny – wnętrze nawy głównej i prezbiterium.

Fot. 15. Pułtusk. Zabudowa dawnych kanonii przy ul. Marii Konopnickiej.

Fot. 16. Pułtusk. Dawne kanonie przy ul. Marii Konopnickiej.

Fot. 17. Pułtusk. Dawny kościół jezuitów pw. Świętych Piotra i Pawła.

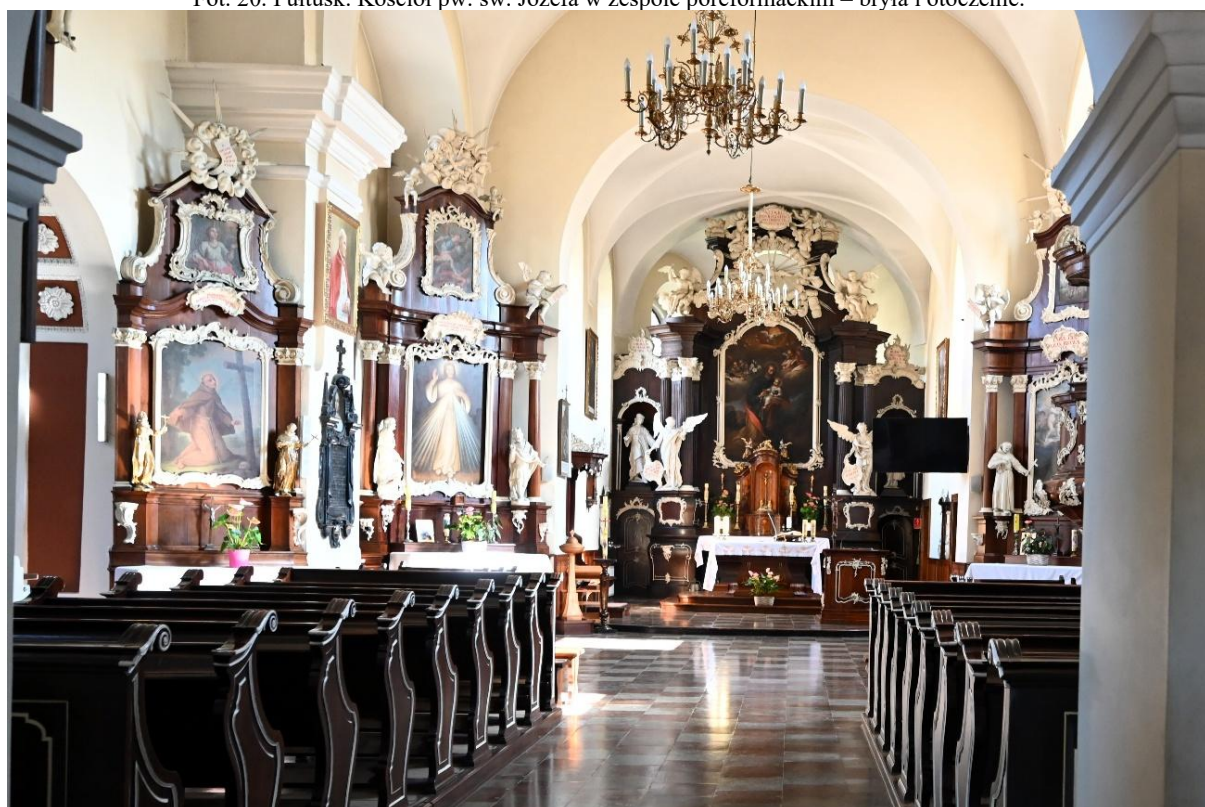
Fot. 18. Pułtusk. Dawny kościół jezuitów pw. Świętych Piotra i Pawła.

Fot. 19. Pułtusk. Kościół pw. św. Józefa w zespole poreformackim.

Fot. 20. Pułtusk. Kościół pw. św. Józefa w zespole poreformackim – bryła i otoczenie.

Fot. 21. Pułtusk. Kościół pw. św. Józefa w zespole poreformackim – wnętrze z ołtarzami.

Fot. 22. Pułtusk. Kościół pw. Świętego Krzyża.

Fot. 23. Winnica. Kościół parafialny pw. Świętej Trójcy.

Fot. 24. Gzy. Zespół kościoła pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.

Fot. 25. Gzy. Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny.

Fot. 26. Szyszki. Kościół pw. Przemienienia Pańskiego, należący do parafii św. Bartłomieja Apostoła.

Fot. 27. Szyszki. Kościół pw. Przemienienia Pańskiego, należący do parafii św. Bartłomieja Apostoła.

Fot. 28. Obryte. Kościół parafialny pw. Świętej Trójcy.

Fot. 29. Obryte. Kościół parafialny pw. Świętej Trójcy – wnętrze prezbiterium z ołtarzem głównym.

Fot. 30. Dzierżenin. Kościół parafialny pw. św. Tomasza Apostoła.

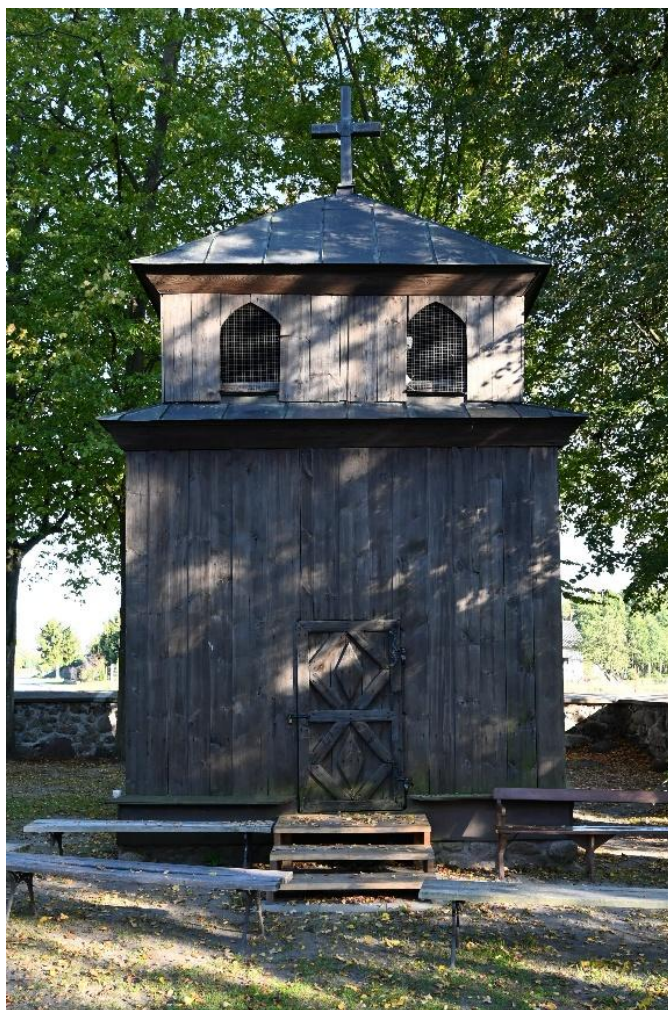
Fot. 31. Dzierżenin. Kościół parafialny pw. św. Tomasza Apostoła.

Fot. 32. Dzierżenin. Kościół parafialny pw. św. Tomasza Apostoła – wewnątrz w kierunku prezbiterium.

Fot. 33. Sokołowo Włościańskie. Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny.

Fot. 34. Sadykierz. Drewniana dzwonnica przy kościele pw. św. Rocha.

Fot. 35. Gąsiorowo. Drewniany kościół pw. św. Mikołaja wraz z dzwonnica.

Fot. 36. Strzegocin. Kościół pw. Matki Bożej Szkaplerznej w zespole pobernardyńskim.

Fot. 37. Strzegocin. Budynek dawnego klasztoru bernardynów.

Fot. 38. Pniewo. Kościół parafialny pw. Świętych Piotra i Pawła.

Rezydencje, parki i zabudowa folwarczna

Fot. 39. Pułtusk. Zamek biskupów płockich – most arkadowy i wjazd na dziedziniec.

Fot. 40. Pułtusk. Zamek biskupów płockich.

Fot. 41. Pułtusk. Zamek biskupów płockich.

Fot. 42. Pułtusk. Zamek biskupów płockich.

Fot. 43. Pękowo. Dwór w otoczeniu parku.

Fot. 44. Kościesze. Dwór i prowadząca do niego aleja kasztanowa.

Fot. 45. Klukowo. Ruiny dworu.

Fot. 46. Gładczyn. Dwór w zespole dworsko-parkowym.

Fot. 47. Zatory. Zespół pałacowo-parkowy – brama i aleja prowadząca do pałacu.

Fot. 48. Zatory. Zabudowa folwarczna w zespole pałacowo-parkowym.

Zabudowa mieszkalna i gospodarcza wsi

Fot. 49. Obryte. Drewniana chałupa kurpiowska pod adresem Obryte 37.

Fot. 50. Gładczyn Szlachecki. Drewniany dom mieszkalny nr 19.

Budynki publiczne i szkolne

Fot. 51. Pułtusk. Dawna siedziba władz obwodu pułtuskiego przy Rynku 23.

Fot. 52. Pułtusk. Liceum Ogólnokształcące im. Piotra Skargi przy ul. Piotra Skargi 2.

Fot. 53. Pułtusk. Dawne seminarium duchowne, obecnie Zespół Szkół im. Bolesława Prusa przy ul. Marii Konopnickiej 9.

Fot. 54. Pułtusk. Dawne seminarium duchowne, obecnie Zespół Szkół im. Bolesława Prusa.

Fot. 55. Pułtusk. Dawny budynek szpitala przy ul. 3 Maja 1.

Fot. 56. Pułtusk. Dawna siedziba Pułtuskiego Towarzystwa Muzyczno-Dramatycznego, pl. Teatralny 4.

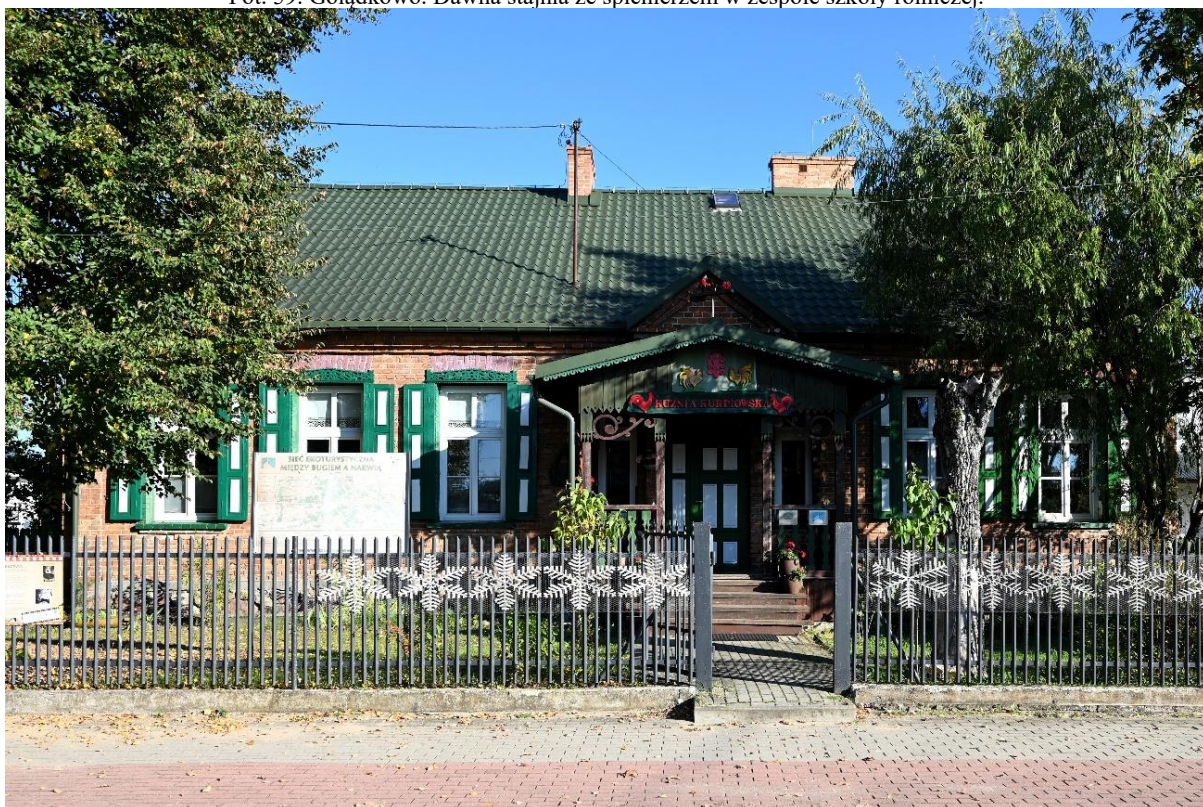
Fot. 57. Pułtusk. Zabytkowy dom przy ul. Juliusza Słowackiego 6, siedziba Pułtuskiej Biblioteki Publicznej im. Joachima Lelewela.

Fot. 58. Gołdkowo. Dawny główny budynek dydaktyczny w zespole szkoły rolniczej.

Fot. 59. Gołdkowo. Dawna stajnia ze spichlerzem w zespole szkoły rolniczej.

Fot. 60. Pniewo. Dawna szkoła, obecnie Kuźnia Kurpiowska przy ul. 18 Maja 8.

Zabytki techniki i zaplecza gospodarczego

Fot. 61. Pułtusk. Pojezuickie piwnice składowe we Wzgórzu Abrahama – wejście.

Fot. 62. Górka Powielińska. Wiatrak typu kozłak.

Fot. 63. Cieńska. Wiatrak typu holenderskiego.

Architektura obronna i wojskowa

Fot. 64. Pułtusk. Zespół koszarowy przy ul. Wojska Polskiego.

Fot. 65. Pułtusk. Fort Lipniki – fragment założenia ziemnego.

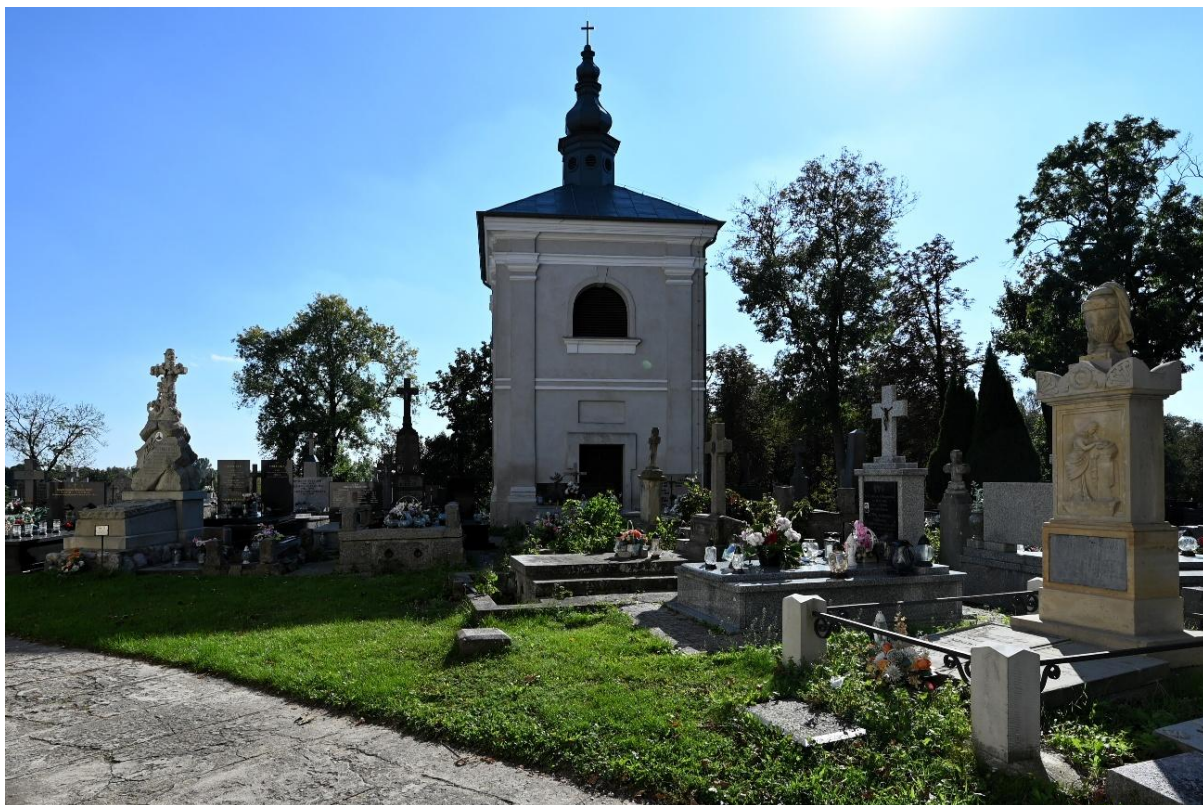

Fot. 66. Pułtusk. Fort Lipniki – relikty zabudowy.

Fot. 67. Pułtusk. Schron bojowy przy ul. 3 Maja 20.

Cmentarze i miejsca pochówków

Fot. 68. Pułtusk. Cmentarz przy kościele pw. Świętego Krzyża – historyczne nagrobki.

Fot. 69. Gzy. Nagrobek Konstancji z Wołowiczów Krasnodębskiej na cmentarzu przykościelnym.

Fot. 70. Sokołowo Włościańskie. Nagrobek Daniela Sommera na cmentarzu przykościelnym.

Fot. 71. Pułtusk. Pomnik pamięci na terenie cmentarza żydowskiego.

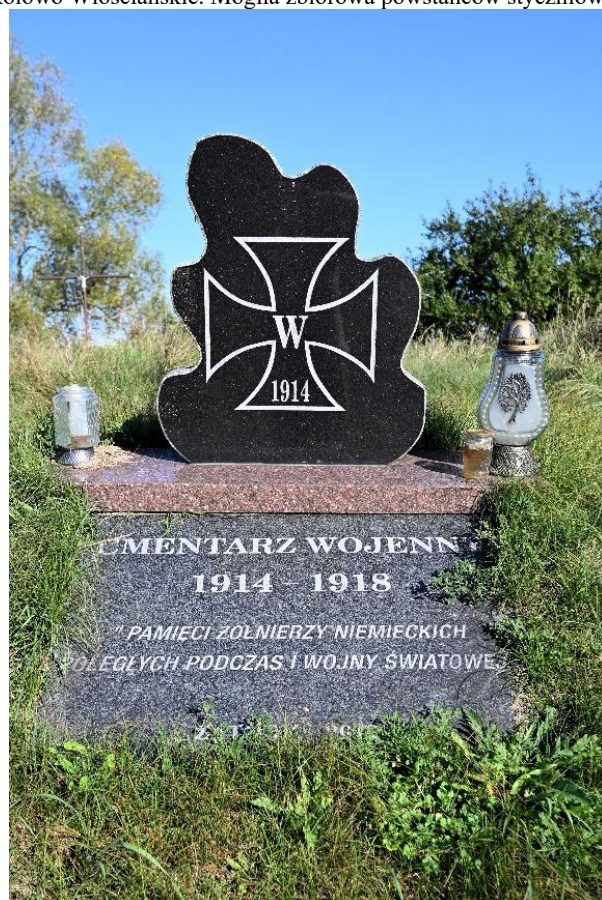
Fot. 72. Powielin (Górka Powielińska). Cmentarz mariawicki – widok ogólny.

Fot. 73. Kleszewo. Cmentarz wojenny żołnierzy radzieckich.

Fot. 74. Sokołowo Włościańskie. Mogiła zbiorowa powstańców styczniowych z 1863 r.

Fot. 75. Biele. Cmentarz wojenny z lat 1914–1918 – pomnik upamiętniający poległych.

Kaplice i kapliczki

Fot. 76. Winnica. Kaplica na cmentarzu parafialnym.

Fot. 77. Nowe Niestępowo. Kapliczka przydrożna.

OCHRONA ZABYTEKÓW
KRESY

Ochrona Zabytków KRESY
tel. 667 334 931
info@ochronazabytkow.pl
www.ochronazabytkow.pl